

EXILI I DONES JURISTES –CIVILISTES– DELS PAÏSOS CATALANS

Xarxes relacionals i connexions simbòliques
a la recerca d'una genealogia femenina

Francesca Llodrà Grimalt

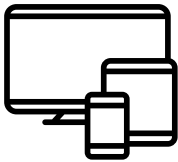

¡Gracias por confiar en nosotros!

La obra que acaba de adquirir incluye de forma gratuita la versión electrónica. Acceda a nuestra página web para aprovechar todas las funcionalidades de las que dispone en nuestro lector.

Funcionalidades eBook

Acceso desde cualquier dispositivo con conexión a internet

Idéntica visualización a la edición de papel

Navegación intuitiva

Tamaño del texto adaptable

Síguenos en:

EXILI I DONES JURISTES –CIVILISTES– DELS PAÏSOS CATALANS

Xarxes relacionals i connexions simbòliques
a la recerca d'una genealogia femenina

Universitat
de les Illes Balears

Facultat
de Dret

Universitat
de les Illes Balears

Departament
de Dret Privat

EXILI I DONES JURISTES –CIVILISTES– DELS PAÏSOS CATALANS

Xarxes relacionals i connexions simbòliques
a la recerca d'una genealogia femenina

Francesca Llodrà Grimalt

COLEX 2026

Copyright © 2026

Queda prohibida, salvo excepción prevista en la ley, cualquier forma de reproducción, distribución, comunicación pública y transformación de esta obra sin contar con autorización de los titulares de propiedad intelectual. La infracción de los derechos mencionados puede ser constitutiva de delito contra la propiedad intelectual (arts. 270 y sigs. del Código Penal). El Centro Español de Derechos Reprográficos (www.cedro.org) garantiza el respeto de los citados derechos.

Editorial Colex S.L. vela por la exactitud de los textos legales publicados. No obstante, advierte que la única normativa oficial se encuentra publicada en el BOE o Boletín Oficial correspondiente, siendo esta la única legalmente válida, y declinando cualquier responsabilidad por daños que puedan causarse debido a inexactitudes e incorrecciones en los mismos.

Editorial Colex S.L. habilitará a través de la web www.colex.es un servicio online para acceder a las eventuales correcciones de erratas de cualquier libro perteneciente a nuestra editorial.

© Francesca Llodrà Grimalt

© Editorial Colex, S.L.
Calle Costa Rica, número 5, 3.º B (local comercial)
A Coruña, 15004, A Coruña (Galicia)
info@colex.es
www.colex.es

A les meves filles,
com a mostra de les meves ganes de seguir aprenent.

Lo sbaglio di molte donne come di tutta la politica del vittimismo è di pensare che allora una donna non deve niente a nessuno. E non vedere ciò che invece deve ad altre donne, quella che l'ha messa al mondo, quelle che le hanno voluto bene, quelle che le hanno insegnato qualcosa, quelle che si sono spese nel rendere il mondo più abitabile per lei...

Il prezzo femminile della libertà è pagare questo debito simbolico.

Se non lo vede, se non impara a pagarlo, una donna non sarà mai libera. Il mondo resterà per lei la cosa pensata e governata da altri ai quali potrà carpire questo o quel vantaggio ma dalla posizione sempre subordinata di chi reclama.

Libreria delle donne di Milano. *Non credere di avere dei diritti.*

Ed. Rosenberg & Sellier 1987, p. 158.

SUMARI

Presentació	11
Pròleg	13
I. Història, memòria i dret civil.	15
II. Aproximació a la vida de les juristes	19
III. Panoràmica del context temporal i històric des de la mirada femenina	29
IV. Trets rellevants de l'exili a efectes del nostre estudi	37
1. Breu descripció de l'exili espanyol. La retirada (gener, 1939)	37
1.1. Breument, el viatge a Mèxic	38
2. L'exili menor	42
2.1. Breu referència a perspectives d'estudi, en relació amb les dones i l'exili, que nodreixen la nostra recerca. Divagacions sobre «espai propi» i «xarxa».	45
3. Exili i dret. La perspectiva dels drets	49
V. Organització biogràfica i relació simbòlica de les juristes	53
1. Les juristes	53
1.1. Un pas previ, breu referència a les juristes que retornaren	53
1.1.1. En especial, pel context familiar, Marta Dutrem Domínguez (Lleida, 1914 – Barcelona, 1991)	54
1.2. Ascensió Chirivella Marín (València, 1893 – Mèxic DF, 1980)	55
1.2.1. Els seus estudis de Dret.	55
1.2.2. Les seves xarxes: la vida de les dones mitjançant les seves relacions	57
1.2.3. Trets sobre la seva vida professional i causes del posterior exili.	59
A. El discurs d'Ascensió Chirivella: «La dona i l'advocacia»	60
B. El llegat jurídic femení d'Ascensió	64
1.2.4. El cost de l'exili: La seva professió.	65
1.3. Maria Luïsa Algarra Coma (Barcelona, 1916 – Mèxic, DF 1957)	67
1.3.1. Els seus estudis de Dret.	67
1.3.2. Les seves xarxes: la vida de les dones mitjançant les seves relacions	68
1.3.3. Trets sobre la seva vida professional i causes del posterior exili.	70
A. El seus escrits jurídics, en especial, referits al dret civil	72
B. Les seves obres de teatre abans de l'exili	80
1.3.4. El cost de l'exili (I)	81
A. «Primavera Inútil»	83

SUMARI

1.3.5. El cost de l'exili (II): Una altra manera de parlar de justícia	87
A. «Sombra de alas»	90
B. «Casandra o la llave sin puerta»	91
C. «Los años de prueba»	92
D. «Una pasión violenta unía»	94
1.3.6. El cost de l'exili (III): Resum del seu llegat jurídic	94
1.4. María Soteras Mauri (Barcelona, 1905 – Mèxic DF, 1976)	97
1.4.1. Els seus estudis de Dret	97
1.4.2. Les seves xarxes: la vida de les dones mitjançant les seves relacions	98
1.4.3. Trets sobre la seva vida professional i causes del posterior exili. .	98
1.4.4. El cost de l'exili: Un nou començament	99
1.5. Maria Godàs Vila (Lleida, 1914 – Mèxic DF, 199?)	100
1.5.1. Les seves xarxes: la vida de les dones mitjançant les seves relacions	100
1.5.2. Trets sobre la seva vida professional i causes del posterior exili.	101
1.5.3. El cost de l'exili: «Como México no hay dos»	101
VI. Recapitulació final	103
Apunt bibliogràfic	107

PRESENTACIÓ

Aquesta publicació és un treball d'investigació realitzat gràcies a l'obtenció del PREMI JOAN ARTUR ROURA I COMAS DE RECERCA 2024 (en l'eix B: «Sobre l'exili que comportà als Països Catalans la Guerra Civil espanyola dels anys 1936-1939»), que se'm va concedir en el marc de la 56a Universitat Catalana d'Estiu, a l'agost de 2024.

El Premi Joan Artur Roura i Comas és un guardó de la Universitat Catalana d'Estiu (UCE) que, en una de les seves modalitats, premia treballs sobre l'exili català durant la Guerra Civil (1936-1939).

Vull agrair molt sincerament la seva concessió a la comissió avaluadora integrada per Carles Santacana (Universitat de Barcelona), com a president, Jordi Casassas (Institut d'Estudis Catalans i president de l'UCE), Sebastià Serra (Universitat de les Illes Balears), Josep Miquel Santacreu (Universitat d'Alacant), Joan Becat (IEC) i Joan Maluquer (UCE), com a secretari.

La publicació d'aquest estudi ha estat possible gràcies al suport financer de la Facultat de Dret i del Departament de Dret privat de la Universitat de les Illes Balears.

Vull manifestar el meu agraïment més sincer a la degana de la Facultat de Dret, la Dra. Aina M. Salom Parets i a la directora del Departament de Dret privat, la Dra. Beatriz Verdera Izquierdo.

PRÒLEG

Què motiva una professora universitària especialitzada en dret civil, avessada a l'exegesi normativa, a travessar els límits del seu camp d'estudi i endinsar-se en l'aventura de la historiografia de l'exili republicà?

Aquest trànsit disciplinari exigeix un desplaçament simbòlic: substituir les preguntes sobre la interpretació, la idoneïtat o l'aplicació de les normes per aquelles referides als processos socials, culturals o polítics en què es produeix un fenomen, al com i al per què. Implica, per tant, una transformació radical dels objectius, les metodologies i les fonts d'estudi.

L'esforç de Francesca Llodrà Grimalt per efectuar aquesta incursió historiogràfica s'explica, precisament, per l'imperatiu dels motius; per una «necessitat de l'ànima», com diria Simone Weil: omplir l'orfandat materna en l'àmbit dels estudis de dret. Una orfandat difícil de mesurar però fàcil de reconèixer: la sensació, per a moltes juristes d'avui, de no tenir una genealogia materna, d'haver de créixer sense mares simbòliques.

La premissa que vertebra la seva investigació rau en una doble pèrdua: la d'elles i la nostra. En l'àmbit professional, arran del cop d'estat de 1936 i la derrota de la II República el 1939, les juristes dels Països Catalans que s'havien format a les universitats de València (Ascensió Chirivella) i Barcelona (Maria Lluïsa Algarra, Marta Dutrem, Maria Godàs, Maria Soteras i Florentina Boadella) van perdre l'oportunitat de continuar exercint com a advocades (Chirivella, Soteras), de consolidar-se com a jutgesses (Algarra) o com a funcionàries de l'administració. Van veure's privades de desenvolupar i eixamplar el nou marc jurídic per a les dones durant la República, una idea de justícia que les reconeixia, per primera vegada, com a subjectes de ple dret.

La seva pèrdua també és la nostra: ens han extirpat la possibilitat de conèixer formes d'interpretació que no només integrin la cobertura jurídica de les necessitats de les dones, sinó que se sostinguin en un horitzó de sentit on prevalgui la protecció sobre la punició, com assenyalava Ascensió Chirivella en el discurs que va pronunciar el 1935 en ocasió de l'ingrés al Col·legi de l'Advocacia de València. L'estudi de Francesca Llodrà posa el focus en la naturalesa d'aquesta desfeta històrica que la seva recerca vol reparar: el truncament d'una feminització necessària del dret i la justícia.

Aquest objectiu historiogràfic l'assoleix omplint el silenci dels arxius —dels oficials i, fins i tot, dels familiars. Quan els arxius callen, la imaginació (entesa no com a inventiva fantasiosa, sinó com a especulació informada o imaginació crítica) esdevé una eina metodològica clau. Aquest mètode de la historiografia feminista contemporània, que té en Natalie Zemon Davis una de les seves referents, és el que porta Francesca Llodrà a dibuixar una comunitat femenina de juristes a la manera d'una genealogia imaginada —amb indicis de vincles reals— que, a més de compartir el destí de l'exili a Mèxic, la llengua materna, la formació universitària i el bagatge cultural, habiten múltiples desterraments: l'expulsió física del territori, l'expulsió de les xarxes que sostenien les seves vides, l'expulsió de la llengua en què havien après a pensar i experimentar el món, i l'expulsió simbòlica de la història del dret i de la memòria jurídica col·lectiva.

A *La carta sobre el exilio* (1961), María Zambrano refereix quatre dimensions de l'experiència forçada de l'exili: l'existencial, que suspèn la vida i fragmenta la pertinença; la generacional, que trenca la transmissió cultural, política i professional; l'afectiva i corporal, que genera dolor i desarrelament físic i emocional; i la cognitiva, que permet una distància crítica sobre la pròpia història i el món.

Aquest darrer exercici de lucidesa vital que Zambrano assigna a l'exili —l'únic que possibilita rescatar algun benefici de l'experiència del dolor— hem de suposar que el van dur a terme cadascuna de les protagonistes d'aquest desterrament a Mèxic. Davant del silenci dels arxius, són les paraules de Francesca Llodrà Grimalt les que donen sentit històric i memòria viva als exilis d'Ascensió Chirivella, Maria Lluïsa Algarra, Marta Dutrem, Maria Godàs, Maria Soteras i Florentina Boadella.

Laura Mercader Amigó

I

HISTÒRIA, MEMÒRIA I DRET CIVIL

En aquest apartat inicial volem perfilar el fil conductor de la investigació amb la voluntat de centrar la mirada en una de les moltes pèrdues que l'exili republicà va comportar per a les futures generacions a Espanya. En aquesta mirada, més enllà del fet obvi que la pèrdua de dret suposa pèrdua de democràcia, la qual cosa és el context històric general, hi sumem la pèrdua d'avanç social que l'exemple de certes vides femenines hauria suposat per les posteriors generacions de dones i, en particular, per les juristes estudioses del camp del dret privat (aquest és el dret que regula o que afecta les relacions personals, familiars i patrimonials entre persones).

En les primeres dècades del segle XX, es va produir un fet pioner a Espanya: l'existència d'una «elit cultural femenina» o, com diuen LEMUS i CORDERO, des del món comú, aquell no dividit en dos, que: «...entre la *élite cultural española* començó a *haber mujeres*»¹.

Algunes transformacions legals per a les dones, com el lliure accés a tots els nivells educatius (des de 1910) i l'accés a places a l'Administració Pública, varen permetre que elles desenvolupessin trajectòries professionals (no exemptes, malgrat la permissivitat legal, de dificultat pel fet de ser dones) i ocupessin posicions de responsabilitat impensables anys abans. Aquest fet², és a dir, la seva formació intel·lectual i la feina que realitzaren, fou, alhora, allò que les obligà a exiliar-se després. S'havien fet visibles i hagueren d'exiliar-se

1 LEMUS i CORDERO, «“Hacer de mujer” en el exilio», a: D.A., *1939 Exilio republicano español*. Ed. Ministerio de Justicia, 2019, p. 590.

2 En relació amb M. Lluïsa ALGARRA, però extensible, pensem, a totes les dones juristes, les paraules de DE TAVIRA expliquen aquest rerefons, ara ja obvi pel nostre pensament actual: «*La sobrevivencia le habrá exigido traspasar un incendio cuya devastación ha sido total; sin familia, sin patria, asesinados amantes, amigos, camaradas, sin enemigos también, pero sobre todo sin la causa que ha sido la razón única de toda la existencia*». Veure: Edició de las obres d'Algarrà per la ADE (Asociación de Directores de Escena): ALGARRA, María Luisa, *Primavera inútil, Casandra o la llave sin puerta, Los años de prueba*, edició de Luis DE TAVIRA, Publicaciones de la Asociación de Directores de Escena de España, Madrid, 2003, p. 25.

per tornar a ser invisibles³, dins dels camp professional. El camp professional del Dret, les professions jurídiques, l'advocacia en matèria de dret civil, és el que ens motiva en aquest estudi.

Des d'aquest punt de vista⁴, el de les professions, el de la cultura, les dones foren més nombroses en el camp de les artistes o escriptores, que eren activitats amb menys impediments, almenys legals, perquè una dona es pogués incorporar (transcendir) a la Història. Però les professionals universitàries (com a genèric), totes elles, es varen distribuir per la geografia espanyola, no només per Barcelona i Madrid, i varen treballar per i amb les majories socials, per tal de modernitzar el país. Per això, des d'aquest punt de vista, la pèrdua que l'exili forçat de tantes d'aquelles dones pioneres va suposar per a Espanya i per les genealogies femenines (les futures dones universitàries i les juristes en particular) és molt més rellevant.

Els rastres d'aquestes dones, les seves històries, s'han anat diluint dins la Història. Per això, la labor de detectar-les s'ha de fer, inevitablement, mitjançant els seus companys o marits, també mitjançant un cercle relacional masculí més extens, aquells homes intel·lectuals o benestants que varen sortir del país amb elles. Veurem, en aquest estudi, com aquesta idea quedarà constataada, ja que marits, pares i germans ens donaran proves objectives del fet que aquestes dones seguiren existint i que visqueren vides interessant al seu país d'acollida, Mèxic.

La professora de literatura espanyola de la Universitat de Siena, Paola BELLOMI, amb qui vaig poder establir una conversa transversal sobre la meua i la seva investigació, em va exemplificar aquesta idea, com a fil conductor de la recerca. El que vull dir és que així com, ella i jo, dues professores, dinaren juntes un dia a Siena i parlaren de l'exili femení i dels seus respectius treballs d'investigació; les dones universitàries d'aquest treball, les juristes de l'àmbit geogràfic que he proposat en aquest estudi, pogueren, possiblement, formar part, en algun moment de l'exili, d'una xarxa relacional, encara que fos només simbòlica. Com exemple, comentava la professora BELLOMI, que ella havia de reconstruir la vida de la dona objecte del seu estudi⁵ mitjançant cartes; però, en el cas de persones que no han deixat rastre publicat, com pot ser el cas de

3 Veure: Consuelo FLECHA GARCÍA, *Las primeras universitarias en España 1872-1910*. Ed. Narcea, 1996.

4 LEMUS i CORDERO, «“Hacer de mujer” en el exilio», a: D.A., *1939 Exilio republicano español*. Ed. Ministerio de Justicia, 2019, p. 590.

5 Veure: «*La perspectiva ectòpica en la literatura exílica de Carlota O'Neill*». En el seu estudi, BELLOMI proposa aplicar les eines metodològiques de la perspectiva ectòpica (d'Albaladejo) a la literatura de l'exili, per així qüestionar millor l'estructura del discurs, portant a la superfície de l'anàlisi la xarxa de connexions espacials que, amb freqüència, passen desapercebudes i que, en el seu conjunt, són les que ens permeten contar l'experiència de molts de tipus de subjectes femenins, ectòpics sense voler-ho, per haver estat, simplement, dones.

les juristes objecte d'aquest estudi, la seva possible xarxa relacional es pot imaginar pensant en tasques al voltant del Dret, com, per exemple, l'assessorament en matèria de contractes d'edició i publicació editorial⁶; fet sobre el que també intentarem especular al llarg d'aquest estudi.

Ens inspira també el rerefons de la perspectiva ectòpica perquè aquesta parteix de la idea que, «en literatura hi ha personatges, veus i espais que estan "fora de lloc" (ectòpics) respecte al centre social, cultural o polític dominant». Aquest «estar fora de lloc» i, a més ser dona, ens planteja un nexa d'unió si partim de la ubicació inicial d'aquestes dones: Foren les primeres juristes, les pioneres en el món del Dret; foren coetànies biològica i acadèmicament; pertanyien a contextos familiars i socials similars i eren originàries d'un mateix país, un on la llengua catalana és llengua pròpia.

Per això, encara que no treballem des d'un text literari, sí que treballem des de veus, històries i lectures «entre línies», detalls que passen desapercbut i són irrellevants per a la Història. Essent així, intentarem imaginar un espai de connexió, que no és altre que la pròpia realitat, la vida viscuda:

«... ellas facilitan la integración progresiva en las sociedades de acogida. Sin olvidar que son españolas, entienden la necesidad de dejar de no vivir el presente por estar "presos" en el pasado. ...las mujeres españolas en el exilio entienden que su patria está donde están sus hijos»⁷.

Si la dona desplaçada, relegada o oblidada de la Història de l'exili, principalment per a ser dona, es observada des del suggeriment del concepte «ectòpic», ella (elles) pot convertir-se en la protagonista i la seva vida pot ser el fil conductor d'un relat, una «story» contada des d'un altre lloc.

«Invisibles o invisibilizadas, "corrientes" o reconocidas, todas estas mujeres desterradas fueron claves para el exilio, su supervivencia, su identidad, su integración. Lo peor es que, en muchos casos, ni siquiera podemos afirmar lo que damos por cierto para el exilio masculino: que todo lo que perdimos lo ganaron [otras]...»⁸.

6 D'aquest fet en trobem alguna pista amb l'anàlisi de «Sombra de alas» (a: HERRERO, Alejandra et VALERO, Vida, «El fenómeno teatral y María Luisa Algarra: Análisis de "Sombra de Alas"», *Tema y Variaciones de Literatura*, núm. 23, 2005, UAM, p. 250), per exemple, quan les autores diuen: «*Muchos intelectuales de aquella época se dedicaron a hacer comerciales para publicitar algún producto, pues era un medio de ganar dinero*».

7 LEMUS i CORDERO, p. 590.

8 LEMUS i CORDERO, p. 592.

II

APROXIMACIÓ A LA VIDA DE LES JURISTES

Sabem que el cas espanyol és un més dels conflictes bèl·lics i règims totalitaris a causa dels quals, a mitjans del segle XX, molts europeus es van veure obligats a fugir.

L'exili que es va produir al final de la Guerra Civil espanyola dels anys 1936-1939 comportà, als Països Catalans, dolors i pèrdues, com ocorreria a qualsevol lloc del món. Ara bé, aquest exili fou el més devastador de l'època contemporània espanyola perquè al voltant d'un milió de persones varen haver de fugir del seu país. Des del punt de vista cultural, aquest exili va marcar la sortida de gran part de la intel·lectualitat dominant i també⁹ de molts dels homes i de les dones que participaren en el desenvolupament de la cultura durant el temps de la República.

«Si en el inmenso mosaico que constituye un exilio moldeado a través de miles de historias personales la mayoría de los rostros masculinos nos resultan irreconocibles, más lo son, si cabe los de la mujeres»¹⁰.

Un grup d'aquelles persones desplaçades que han quedat a l'ombra durant molts anys és el de les dones intel·lectuals¹¹. Això mostra que, fins i tot, aquelles que sortiren d'Espanya avalades per una trajectòria prèvia, varen acabar, igualment, com les altres, desdibuixant-se en l'exili compartit, per exercir de simples consorts o cuidadores¹².

9 En qualsevol circumstància, també en les més adverses, com la d'aquells que comparteixen la persecució política, es produeixen discriminacions per origen social i també per sexe. A tall d'exemple, basta ressaltar que la Junta de Cultura Espanyola de París, amb col·laboració amb el SERE, tingué com a primera tasca la realització d'un cens i la classificació dels intel·lectuals espanyols refugiats.

10 LEMUS i CORDERO, p. 586.

11 Perquè no oblidem que la gran majoria de les dones exiliades s'expatrien per acompanyar el marit o el pare.

12 LEMUS i CORDERO, p. 586.

Sobre aquest fet, cada vegada hi ha més reconeixement i estudis¹³. Així com també s'ha anat reconeixent la «violència simbòlica» que suposa la invisibilització de la dona en el cànon literari i històric¹⁴. Ara bé, les dones juristes, no necessàriament susceptibles de ser incloses dins el concepte «d'intel·lectuals», han quedat més oblidades, per ser dones¹⁵ i republicanes. I, en relació amb l'eix amb el qual presentem aquest treball, sumem a aquesta afirmació la constatació que, en general, les juristes que estudiem no estaven en el centre cultural del moment, que era Madrid. Tampoc no sembla que formessin part de cap associació femenina. A més, des de la perspectiva espanyola, la seva activitat potser es va vincular a l'ús o, almenys, al coneixement de la llengua catalana, per la qual cosa han quedat encara més en la perifèria¹⁶.

Entre aquelles que tenien més mobilització política i aquelles altres absolutament oblidades, perquè eren dones corrents, amb homes, pares i fills corrents, visualitzarem el nostre petit grup de juristes. Dones acadèmiques, universitàries, amb una professió vinculada a l'espai públic, al compliment de la llei, que era la de la República, però no necessàriament vinculades a la política o, al manco, no com a personatges destacats.

«Es cierto que en México el 80,8 % de las exiliadas no militaba, por eso les fueron ajenas las luchas que desgastaron el exilio. También lo es que algunas de las más movilizadas se despolitizaron en los primeros tiempos del exilio, probablemente porque la política se consideró algo secundario cuando el principal objetivo era sobrevivir ellas y sus familias»¹⁷.

Les dones que ens han interessat per realitzar aquest estudi eren juristes, és a dir, havien estudiat Dret a l'Espanya anterior o coetània a la segona República.

Probablement, des d'una mirada generalitzadora, malgrat tot allò que de robatori d'identitat i vida suposa qualsevol generalització, aquestes dones encaixaven dins del fenomen mundial de la «dona moderna» que

13 «La participació de les dones en l'exili republicà de 1939 ha estat sovint oblidada per la historiografia. Però, en realitat, les dones representaven un percentatge considerable del total d'emigrants polítics». Veure: FERÓN, *Les Illes Balears i l'exili republicà*, 2010, p. 37.

14 GONZÁLEZ NARANJO, Rocío, «Primavera inútil de María Luisa Algarra: realidad y simbología del exilio francés». A: Lilia GRANILLO VÁZQUEZ i Milagro MARTÍN, *Letras Hispánicas: Identidad y genero*. Ed. Dykinson, 2019, p. 224

15 Malgrat que: «Les dones tingueren una funció crucial dins la vida quotidiana de l'èxode republicà, sobretot en la reconstrucció dels espais domèstics i en l'educació i la integració dels fills al país d'acollida». FERÓN, *Les Illes Balears ...*, 2010, p. 37.

16 GONZÁLEZ, R., *Primavera inútil*, 2019, p. 225. Diu respecte d'Algarra: «*ha sido menos estudiada que sus coetáneas, debido a múltiples factores: ... podemos añadir el hecho de que la única obra que escribió y estrenó en España estaba escrita en catalán*».

17 LEMUS i CORDERO, p. 588.

s'originà a Espanya al 1919, quan la pèrdua de les darreres colònies espanyoles accelerà el procés d'emancipació de la dona espanyola a partir de l'educació¹⁸.

El model de «dona moderna» incorporava a la trajectòria vital de les dones espanyoles realitats com l'educació, el treball i la participació política.

Posteriorment, aquest model de modernitat femenina va desaparèixer durant dècades. Es pot dir que les republicanes exiliades s'emportaren la torxa de la llibertat¹⁹.

La coneixença de l'existència d'aquestes juristes i la traducció de la seva vida en paràmetres actuals, per apropar-les a les joves generacions no interessades²⁰, potser, en la història de les guerres, també aporta a les persones originàries d'aquí, una major empatia cap a les situacions actuals d'exili i asil (per *transterrament*) i una millor comprensió de la diferència que incorpora la vivència de les guerres, i les seves conseqüències, en un cos femení:

«es necesario reconocer el exilio como una experiencia que no se agota totalmente en la vivencia individual de los exilados, sino que es también una experiencia común. ... Asumir el exilio como una experiencia común no implica (...) el desconocimiento de aquella parte propiamente individual e inconmensurable que, sin duda tiene»²¹.

Tot això, però, essent un objectiu massa pretensions, ens suposa, simplement, material pel nostre esperit investigador.

Del grup de juristes estudiades, la de més edat és Ascensió Chirivella Marín (València, 1893) qui tenia 45 quan va exiliar-se. Maria Soteras Maurí (Barcelona, 1905) en tenia 33. Marta Dutrem Domínguez (Lleida, 1914 – Barcelona, 1991) tenia 24 anys quan va partir cap a l'exili. Maria Godàs Vila (Lleida, 1915) tenia 25 anys d'edat i, finalment, Maria Luïsa Algarra Coma (Barcelona, 1916) en tenia 23.

Junt amb aquestes dones també trobem Florentina Boadella Clota (Barcelona, 1915-2004) que tenia 23 anys quan va exiliar-se.

18 GONZÁLEZ, R., «Primavera inútil de María Luisa Algarra: realidad y simbología del exilio francés», 2019, p. 224.

19 NIEVA DE LA PAZ, P., «“Mujer moderna”, compromiso político y cambio social en primavera inútil (1944), de M.ª Luisa Algarra». A: María Francisca VILCHES DE FRUTOS, Pilar NIEVA DE LA PAZ, José Ramón LÓPEZ GARCÍA, Manuel AZNAR SOLER (coord.), *Género y exilio teatral republicano entre la tradición y la vanguardia*. Ed. Brill, *Foro Hispánico*, 48, 2014, p. 46.

20 «porque con sus salidas de España quedó desmochada la primera generación del feminismo español, acentuándose el retraso social del país», LEMUS i CORDERO, p. 590.

21 SILVA ROJAS, Matías, «La “Carta sobre el exilio”. Método, exilio y memoria en María Zambrano», p. 150-151.

Així mateix, hi ha estudis²² que afegeixen a aquest conjunt de dones, entres les quals volem trobar un fill d'unió, a Ángela Selke de Sánchez (1913). Segons la fitxa del PARES, aquesta era també llicenciada en Dret, però era nascuda a Rússia. Per tant, la considerem amb menys connexió amb la llavor del nostre estudi.

La mateixa decisió prenem en relació amb Leonor Serrano Pablo²³ que, malgrat instal·lar-se a Catalunya i col·legiar-se al Col·legi d'advocats català, era de Ciutat Real i, encara que va exiliar-se un breu temps a França, retornà a Madrid (on morí l'any 1942). Per aquests fets, no manté els elements de xarxa que pretenem teixir.

«Resulta tal la heterogeneidad de situaciones que se dan que parece temerario apuntar características comunes que definan el exilio femenino de 1939. Como en los Hombres, observamos marcadas diferencias en la manera de llegar al exilio, en la acogida prestada por los países de refugio y en la adaptación profesional, económica y social, ocasionadas por distinciones de clase, de formación intelectual, de compromiso político, a veces, incluso, de origen regional»²⁴.

Totes elles, un bon dia (més bé, un mal dia), fugiren d'Espanya per salvar la vida i la manera de viure, d'acord, segur, amb la llibertat i la autodeterminació de la pròpia personalitat que havien començat a percebre durant la II República.

Compartien professió²⁵, per tant, és fàcilment deduïble que també certs interessos i l'esperança i la creença en el dret just, és a dir, que el dret i la justícia han d'anar junts.

Par això, també compartiren el viatge de fugida de la negror que avançava en el cel d'Espanya.

22 MARTÍNEZ CHÁVEZ, *España en el recuerdo, México en la esperanza. Juristas republicanos del exilio*, p. 301.

23 YANES PÉREZ, *Acceso de la mujer a la abogacía en España*, p. 243

24 LEMUS i CORDERO, p. 587.

25 YANES PÉREZ: «A la terminación de la guerra civil en 1939, en el nuevo censo colegial elaborado a noviembre de ese año [...] Causan baja, por tanto, cuatro mujeres. Dos de ellas, por expulsión antes de la finalización de la guerra, por motivo de impago de las cuotas colegiales, según acuerdo de Junta de Gobierno del Colegio de Abogados de Barcelona en sesión de fecha 17 de agosto de 1938: María Soteras Mauri, y Leonor Serrano Pablo. Una tercera, con la finalización de la guerra por motivo de revocación del acuerdo de alta profesional: Luisa Algarra Coma (1939). Y, por último, una cuarta, por motivo formal que desconocemos: Florentina Boadella Clota (1915-2004), causa baja en 1939, pero es dable pensar lo fuere por causa de su marcha al exilio mexicano. Pues consta en la base de datos PARES del Ministerio de Educación, Cultura y Deporte (consulta marzo de 2015) que Florentina Boadella Clota, soltera, procedente de Francia en el barco Flandre, donde lo hicieron también otras abogadas en el exilio, llegó a Veracruz (México) el 22 de abril de 1939, desconociendo más datos sobre su vida y actividades en el país americano». Veure: *Acceso de la mujer a la abogacía en España*, p. 243.

Marta Dutrem Domínguez salpà amb el vaixell Flandre des del port de Bordeus, França, aproximadament el dia 19 d'octubre de 1938 i va arribar a Veracruz, amb aturada a Puerto Rico, l'11 de novembre de 1938.

Florentina Boadella salpà de Saint-Nazaire el 4 d'abril de 1939 i arribà a Veracruz el 20 d'abril de 1939, ben igual que Maria Lluïsa Algarra²⁶, per la qual cosa ambdues degueren coincidir en el mateix trajecte del vaixell Flandre.

Al diàleg entre Emilio CARBALLIDO²⁷ i Luisa Josefina HERNÁNDEZ (a: Tona-tiu JUÁREZ, «Recordando a Maria Lluïsa Algarra») es parla, en relació amb aquests fets, del següent:

«L.J. Hernández – Siguió viendo siempre a sus compañeros de viaje. Esos compañeros de viaje se convirtieron en sus amigos. Llegaron justo a tiempo de poder estar con todos ellos en la Universidad²⁸. Tenían una gran rabia de no poder estar en España, de no poder circular libremente, de no poder regresar. (...) Recuerdo cuando llegó de visita Ramon Xirau²⁹ a casa de María Luisa. Se pusieron a hablar con avidez en catalán y me decían “No nos hagan caso, no nos hagan caso”. Se pusieron a hablar encantadísimos los dos. De José María Camps³⁰ oí hablar mucho, también. (...) María tenía un gran amigo, Diego de Mesa. Fue uno de los amigos que vinieron en el barco con ella».

-
- 26 En un article d'Alejandra HERRERO i Vida VALERO («El fenómeno teatral y María Luisa Algarra: Análisis de “Sombra de Alas”», 2005), la filla de la dramaturga, María Reyes Reyes Algarra, explica que, després de la fuga del camp cap a París, la seva mare va arribar a Veracruz amb el Sinaia, però seguint la cronologia, les dates no concorden. La fitxa d'entrada de la dramaturga a Mèxic és del 29 d'abril de 1939, data que coincideix amb l'arribada del vaixell Flandre, el dia 21 d'abril, que al seu torn havia sortit de Saint-Nazaire el 4 d'abril.
- 27 Al pròleg que va fer CARBALLIDO a la publicació de les obres d'Algarra, *Antología de obras dramáticas*, 2008, s'observa l'amistat i admiració que sentia cap a Maria Lluïsa i menciona alguns detalls més personals de l'autora.
- 28 La UNAM. Dins del seu marc, Julio Bracho havia iniciat, al 1936, el moviment de Teatre Universitari o «Teatro de la Universidad». Posteriorment, als anys 50 del segle XX, «en la Universidad Nacional se gestaba un fecundo movimiento cultural al amparo generoso de su relativa autonomía. La Universidad fue el territorio en el que las presencias plurales de la inteligencia mexicana debatieron con mayor consistencia sobre el proyecto de modernidad del país frente a la expectativa de las nuevas generaciones» (DE TAVIRA, 2003, p. 24).
- 29 Barcelona, 1924 – Mèxic DF, 2017. El maig de 1939 va partir, des de Rotterdam a Nova York, el Veendam, a bord del qual viatjà el filòsof Joaquim Xirau i Palau, pare de Ramon Xirau i Subias, que tenia 15 anys.
- 30 Barcelona, 1915-1975. Va llicenciar-se en Dret a la Universitat de Barcelona al 1935 i va emigrar a Mèxic l'any 1951. Va retornar a Barcelona de manera molt efimera. Estava nacionalitzat mexicà. També ho estava, per matrimoni, Lluïsa Algarra, i, per residència des de jove, Ramon Xirau. Aquests fets ens mostren les xarxes relacionals, també, des d'un punt de vista cultural, ectòpiques, amb Lluïsa Algarra.

Per tant, en el vaixell Flandre degué viatjar-hi Diego de Mesa Gallardo (Madrid, 1912 - Roma, 1985)³¹, que també era advocat de professió, qui, segons Luisa Josefina HERNÁNDEZ, amiga de Lluïsa Algarra a Mèxic, fou un membre d'aquest grup d'amics d'Algarra que havien viatjat amb ella en el Flandre. D'aquest trajecte havia sorgit un cercle d'amistat.

Carlos Velo Cobelas (Orense, 1909) també va viatjar en aquest trajecte del Flandre, la qual cosa ens convida a la curiositat de voler saber si hi pogué haver una connexió entre aquest i l'univers de les obres d'Algarra, en els primers temps de l'exili³².

Ascensió Chirivella partí de Saint-Nazaire el 16 de maig de 1939, amb el vaixell Flandre i arribà a Mèxic l'1 de juliol de 1939.

Àngela Selke va viatjar a bord del Sinaia que va partir del port de Seta el 25 de maig de 1939 i arribà a Mèxic el 13 juny de 1939.

Amb el Sinaia també hi viatjaren alguns amics, a l'exili, de M. Lluïsa Algarra. Potser per això sempre s'ha generat confusió al voltant de amb quin vaixell arribà Algarra a Mèxic, tal com anirem comentant en diverses ocasions en aquest estudi.

En particular, amb el Sinaia viatjà cap a l'exili Daniel Tapia³³, a qui marcà significativament aquest viatge, i que era, a la vegada, molt amic de Francisco Giner de los Ríos, qui relata que ambdós coneixien i compartien complicitat, almenys durant els primers anys de l'exili, amb M. Lluïsa Algarra.

GINER relata³⁴ la seva amistat amb Algarra, també amb Diego de Mesa:

«Y me acuerdo también de la maravillosa María Luisa Algarra, tan alta —a mí casi me sacaba la cabeza—, que buscaba ya su teatro lo mismo que mi juventud totalmente contemporánea buscaba su poesía, y con la que Diego de Mesa y yo —compartidas con ella unas cubas libres del todo mexicanas y provocativas— nos íbamos por los bares y cantinas de la Colonia de los Doctores a jugarlos las tres

31 S'exilià amb la seva mare, que va morir a Mèxic, al 1951.

32 Carlos Velo s'exilià a França passant pel camp de Saint-Cyprien (Sant Cebrià), va embarcar cap a Mèxic per intermediació personal de Fernando Gamboa. Va arribar a ser una de les figures clau del cinema mexicà dels anys seixanta i setanta i feu reportatges sobre la pintura mural i el pintor Diego Rivera, amb qui s'associa la iconografia primerenca de José Reyes Meza, marit d'Algarra.

33 (1908-1985) qui era també advocat de professió. «*Junto con Daniel [Tapia] y con Diego llegaron otras gentes, como se dice en México y va bien dicho. El matrimonio Ramos (Teresa y Antonio), que era ya íntimo de Daniel desde la travesía en el Sinaia (jaquel estrecho con luces de España por la costa antes y después temblando en la memoria!), encajó inmediatamente con Diego y conmigo*». Veure: GINER DE LOS RÍOS, Francisco, «Algunos recuerdos personales», a: D.A., *El exilio español en México*. Alicante: Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, 2002. Edició digital basada en la de Madrid: Ministerio de Cultura, D. L., 1983.

34 Ob. cit., GINER DE LOS RÍOS, «Algunos recuerdos personales».

vidas de los tres [amb Daniel Tapia] con aquella güera -¡qué rubia altura tenías, María Luisa Algarra!- que a todos parecía incomprendible que apareciese por allí [parla de Plaza de Río de Janeiro 56, colònia Roma nord]».

Un altre fet interessant a ressaltar és que, en el Sinaia, hi va viatjar també la germana d'una de les altres juristes que tractem, Maria Godàs. Elvira Godàs³⁵ (1917–2015) s'embarcà, per tant, abans que la seva germana Maria, rumb a Mèxic, el 25 de maig de 1939, des del port de Seta, en el Sinaia. Per això, podria també haver format part del grup d'amistat forjat entre els viatgers d'aquest vaixell.

Maria Soterias es va exiliar, primer, a Brussel·les i, més tard, a Mèxic, arribant a Nuevo Laredo el 21 de novembre de 1939.

La més tardana en viatjar fou Maria Godàs que va arribar, primer, a Santo Domingo, amb el vaixell Cuba, l'11 de gener de 1940, i a Veracruz el 22 de febrer de 1940.

Algunes d'aquestes dones juristes eren casades quan van marxar i l'activitat del marit i també, probablement, l'ideal de vida familiar, va influir en la necessitat d'exiliar-se.

«A la sobra de los grandes Hombres, estas “mujeres modernas” terminarían protagonizando un proceso inverso al de las mujeres comunes, pues si bien de manera coyuntural, el destierro resituó a éstas en el espacio público, por pura necesidad, atribuyéndoles algunas funciones básicas para la supervivencia física, psicológica y social que las empodera en el espacio familiar y comunitario. Otra cosa será cuando las circunstancias excepcionales desaparezcan, el exilio se asiente y el hombre reconstruya “su masculinidad” en el destierro, devolviendo a la mujer a su “espacio natural” según su género»³⁶.

Així, Ascensió Chirivella era casada amb Álvaro Pascual-Leone Forner (1896-1965). Maria Soterias era casada amb Antoni Vilalta Vidal (1905-1981). Marta Dutrem Domínguez era casada amb Alberto Corominas Vigneaux (malgrat que es divorcià en poc temps) i Maria Godàs era casada amb Enrique Daltabuit Pelayo (1913-1963).

Algunes també ja tenien fills quan feren el camí de l'exili. Com Ascensió Chirivella que tenia ja la seva filla Blanca Pascual-Leone Chirivella i Maria Soterias que tenia la seva filla Maruxa Vilalta Soterias (1932-2014)³⁷.

35 <https://dugifonsespecials.udg.edu/handle/10256.2/13641>

36 LEMUS i CORDERO, «“Hacer de mujer” en el exilio», p. 586.

37 Qui, malgrat nacionalitzar-se mexicana i viure sempre a Mèxic, sembla que va mantenir la llengua materna catalana mentre varen viure els seus pares; i alguns dels seus relats («Diferència» i «El meu dia foll») foren traduïts al català i publicats a publicacions relacionades amb l'exili català, com *Pont Blau*. Veure: MORENO AMOR, Maravillas, «Discursos y recursos de la memoria en la narrativa breve de Maruxa Vilalta», *Revista Letral*, n.º 34, 2024, pp. 325-351.

A més, els marits d'algunes d'elles eren també juristes. Exercien d'advocats: Álvaro Pascual-Leone Forner, Antoni Vilalta Vidal i Enrique Daltabuit Pelayo.

Respecte de les juristes que investiguem, l'arxiu PARES recull, de la majoria d'elles, que la seva professió era la d'advocada.

«Muchas de ellas [las mujeres] ni siquiera fueron contabilizadas en los registros de los países de acogida, en México particularmente, porque se inscribió sólo a los cabezas de familia, junto a las viudas, solteras y separadas. (...) los organismos de ayuda del exilio, Sere y Jare, confirmaron los estereotipos dirigiendo sus subsidios, de cuya gestión habían de ocuparse los maridos o padres (...) siempre resultaba más sencillo lograr ayuda para adquirir una Singer que una máquina de escribir»³⁸.

Marta Dutrem, M. Lluïsa Algarra, Ascensió Chirivella i Maria Soterias apareixen com advocades; la qual cosa ens sembla remarcable, ja que l'advocacia és una professió pràctica que, sense haver-la exercit, difícilment un llicenciat en dret s'autodenomina advocat. Això revela que, més enllà de la gesta d'aconseguir un títol universitari, va existir la realitat de la seva feina professional. Per altra banda, i també és indicatiu, Ángela Sánchez assenyala, com a professió, els seus estudis: Llicenciada en dret. Mentre que Maria Godàs, en el primer registre, el de Santo Domingo, només fa constar: Mestressa de casa.

Florentina Boadella es registrada com a advocada i oficinista, com qui ja s'anticipa a la necessitat irremeiable d'obrir-se a altres possibilitats de feina o habilitats.

En el nostre estudi, de totes elles, destacarem més aquelles que no retornaren a Espanya, pel fet que, començaren una vida nova o diferent al país d'acollida o potser perquè no desitjaren tornar. El rastre d'aquestes és molt més difícil, potser impossible, de traçar.

Així, morí a Barcelona, Marta Dutrem (1996); mentre que, moriren a Ciutat de Mèxic: M. Luïsa Algarra (el 1957), Maria Soterias (el 1976) i Ascensió Chirivella (el 1980)³⁹.

Tampoc no retornà Maria Godàs i, per tant, degué morir a Mèxic. Això ho deduïm de la idea «*Cómo México no hay dos*» que comenta la seva germana Elvira en una entrevista al 1994, quan diu que la seva germana Maria té 80 anys.

El fet de casar-se algunes d'elles a Mèxic, el seu nou lloc de residència [M. Lluïsa Algarra es casà amb el pintor José Reyes Meza (1924-2011) i Marta Dutrem es casà en segones núpcies amb Pietro Brigneti Ravano (1902-1969)], i el fet de criar-hi els fills durant molts d'anys són elements rellevants que segurament col·laboren a fer perdre l'interès per retornar. A més, el fet que els fills i les filles d'algunes d'elles arribaren a ser persones reconegu-

38 LEMUS i CORDERO, «“Hacer de mujer” en el exilio», p. 587.

39 Consta que només va visitar breument Espanya l'any 1952.

des en diferents àmbits culturals, intel·lectuals o universitaris mexicans (com Maruxa Vilalta Soteras, dramaturga i directora de teatre, o Enrique Daltabuit Godàs, expert en seguretat informàtica, o les germanes María de los Reyes i Fernanda Montserrat Reyes Algarra⁴⁰), també és prova que elles ja havien educat els seus fills dins d'un arrelament territorial a l'exili.

Aquella creença, en relació amb molts exiliats, que aquests vivien aferrats a la nostàlgia pel no-retorn, potser divergeix de la realitat quotidiana d'aquest grup de dones.

«Nuestros exiliados, todos ellos y desde cualquier país de acogida, siempre vivieron con la maleta hecha y sin cerrar, esperando el ansiado regreso, el retorno a aquella República que ya no existía, a aquella tierra que aún extraña era la que recordaban como suya. Nunca fue definitivo ese exilio, pero si apuntaba para bastantes años, y quizás por eso todos ellos se implicaron en la vida del país de acogida, y fueron tan queridos y reconocidos como nunca en el suyo propio»⁴¹.

Per tant, a diferència de Maria Zambrano, una de les dones que més ha universalitzat l'exili espanyol, potser aquestes altres dones varen deixar de considerar el seu exili com a «*destierro*»⁴² o potser, en un determinat moment, es varen recrear en una nova terra. Potser, simplement, varen seguir vivint on la vida era possible.

Al diàleg entre Emilio CARBALLIDO i Luisa Josefina HERNÁNDEZ (a: Tonatiú JUÁREZ, «Recordando a María Lluïsa Algarra») es parla de l'enyorança i el manteniment de la llengua:

«L.J. Hernández – De repente tenía [Algarra] una tristeza muy grande por España y por Cataluña. (...) De todos los refugiados españoles, fue la persona que se identificó más con los mexicanos.

Hay algunos que sufrieron mucho. Muchos no se adaptaban. Otros se hicieron amigos entre ellos y con los muchos extranjeros que en esa época vivían en México.

40 Són poetes, escriptors de contes i pintores. Per exemple, «Recetas para Morir» (editorial Flores Carranza, 2015) és un llibre de contes de Fernanda Reyes Algarra, igual que «Embrujo» [<https://www.mexicoescultura.com/actividad/283346/embrujo.html>] i «De Sombras y otras Luces» és un llibre de María de los Reyes Reyes Algarra.

41 Parlant d'Elvira Godàs, que si retornà a Catalunya, germana de Maria Godas, ho diu: Dolores Cabra. <https://mugakultura.eus/2015/11/17/obito-de-memoria-historica-%C2%B7-se-nos-fue-elvira-godas-nuestra-maestra-republicana/>

42 María Zambrano («El exiliado», *Los bienaventurados*, 1990) diu, a partir de la seva pròpia experiència:, que la persona exiliada: «*Es el devorado, devorado por la historia. .../... es quien solo ante la sombra inmensa del desamparo ante la inmensidad de la vida, deja de ser desterrado para entrar a ser un exiliado.../... El exiliado es el que más se asemeja al desconocido, el que llega, a fuerza de apurar su condición, a ser ese desconocido que hay en todo hombre... .../... no tener lugar en el mundo, ni geográfico, ni social ni político, ni ontológico. No ser nadie ni un mendigo, no ser nada... /... La historia se ha hecho agua que no lo sostiene...*».

Una no los sentía como alguien extraño, como alguien que había nacido lejos. A las otras personas mexicanas también les pasaba lo mismo.

Recuerdo cuando llegó de visita Ramon Xirau a casa de María Luisa. Se pusieron a hablar con avidez en catalán y me decían "No nos hagamos caso, no nos hagamos caso". Se pusieron a hablar encantadísimos los dos».

En definitiva, potser sí que l'experiència transmesa en aquesta entrevista enllaça amb el rerefons filosòfic de l'exili com «desterrament» tractat per María Zambrano, qui ha estat una història viva de l'exili. En relació amb l'obra de Zambrano, SILVA diu:

«El exiliado no vive el tiempo sino para el retorno, lo que no quiere decir que la vida del exiliado no tenga más objetivo que el de volver a su tierra, sino algo más radical: que la vida no tendrá objetivo alguno sino cuando el retorno haya tenido lugar»⁴³.

43 SILVA ROJAS, Matías, «La "Carta sobre el exilio". Método, exilio y memoria en María Zambrano», p. 142.

III

PANORÀMICA DEL CONTEXT TEMPORAL I HISTÒRIC DES DE LA MIRADA FEMENINA

Per donar un cop d'ull, rigorós, però dinàmic, al context humà d'aquest estudi, dins la història «gran», el treball «Les dones durant la segona república, la guerra, el franquisme i la construcció de la democràcia» d'Isabel SEGURA SORIANO (editat per la Generalitat de Catalunya. Institut Català de les Dones) ens sembla molt adient.

La combinació de dades històriques i fites legals de manera dinàmica és una bona forma de comunicar-se entre generacions. Utilitzarem les dades, encertadament, segons la nostra opinió, seleccionades en dit treball, per tal d'ubicar-nos en el context sòcio-jurídic del moment.

El dia 12 d'abril de 1931 es van convocar eleccions municipals a Espanya i els partits republicans van ser els més votats, obtenint la majoria a les grans ciutats. Dos dies després, es proclamà oficialment la Segona República a Espanya.

Aquesta nova forma d'Estat requerí d'una Constitució, aprovada al desembre de 1931, la qual abolia els privilegis per raó de sexe, ja que, el seu article 36 reconeixia que les dones i els homes majors de vint-i-tres anys tenien els mateixos drets electorals.

Era la primera vegada en la història espanyola que es reconeixia el dret de les dones al vot. Reconeixement que cal entendre com un dret reivindicat per les dones des de feia dècades.

Va ser aprovada la Llei de divorci (Lleis del Ministeri de Justícia de 2 de març i d'11 de setembre de 1932 *relatives al divorcio*) considerada, en aquell moment, una llei «bona» per a les dones, pel fet que, com el matrimoni es considerava el destí social més aconsellable per a una dona, difícilment, una vegada casada, la dona podia fer front a situacions de violència o abús per part del marit. Així, el primer capítol de la llei reconeixia el dret a dissoldre el matrimoni i el segon establia que el divorci es produiria tant si els dos cònjuges, de comú acord, ho demanaven, com si ho demanava només un d'ells, segons les causes que establia la llei.

En relació amb aquesta temàtica, Maria Lluïsa Algarra, amb el títol «Una altra mena de dictadors...» (Revista *Companya*, núm. 5, de dia 1.06.1937) proposa, sarcàsticament, que la rúbrica del Codi civil «*De los derechos y obligaciones entre marido y mujer*» hauria de dir-se: «*De los derechos del marido y las obligaciones de la mujer*».

Amb un to ferm, Algarra expressa: «No, no pot basar-se el matrimoni en aquest desequilibri, en aquesta tirania de l'un sobre l'altre. Comprensió, ajuda, respecte mutu: heus ací les tres paraules en què ha de basar-se la unió perfecta d'un home i una dona».

UNA ALTRA MENA DE DICTADORS... SENYORS DE HORCA Y CUCHILLO D'ESTAR PER CASA

A la mare i la germana de Carles Prestes

BENVINGUEDES, companyes! Ara la alguns mesos que vestíeu parrucada, virgíneu i demagògica, la nostra vida moral per a fruir de la presó, on estíeu amb il·lus esperances. Carles Prestes i les dones catalanes respongueren que sempre estíveu de la vostra banda per la causa de la llibertat i de la justícia social.

Ara, des de dalt i de lluny han planat damunt la nostra població. Els homes amb les armes a les mans i les dones amb les coses...

Maria Lluïsa ALGARRA

El calvari de dues dones

L'odiada presó contra trenta cinc revolucionàries l'octubre i va tenir el seu epítol el dia 8 de maig.

Carles Prestes ha estat condemnat a setze anys i vuit mesos de presó; Harry Bengas, a tretze anys i quatre mesos; Omsid, secretari del partit comunista, a quatre anys i dos mesos; i Lluïa Sà Villos, a quatre anys i quatre mesos. Aquest procés ha estat un simulacre de judici. El jutge, Mar-

Transcripció⁴⁴:

UNA ALTRA MENA DE DICTADORS...

SENYORS DE «HORCA Y CUCHILLO» D'ESTAR PER CASA

Oh, l'amor! És possible que encara hi hagi escèptics? Dubtar un sol instant de què l'amor ens pot empènyer a realitzar totes les follies...! Negar que la força de l'amor és definitiva, omnipotent, suprema...!

Fixeu-vos bé en això: tot i sabent el que s'hi dóna i de quina manera les ha de tractar el Codi civil quan s'hagin casat, les dones fan un cop de cap i es casen! I gosareu somriure quan torneu a sentir parlar de la força de l'amor?

Creiem sincerament que, amb referència a bíceps, el petit Eros no hi ha qui li passi la mà per la cara. De la primera investida és capaç de deixar «knock-out» a Heracles i a tots els gegants del Canadà que facin «catch as catch can».

D'altra forma no es comprendria com les dones es decideixen a casar-se. El Codi civil —sempre tan manyac i cordial envers nosaltres—, reglamentant el matrimoni, el criteri de què la muller és el grumet, i el marit, l'almirall de l'armada. Ella —naturalment— ha de demanar permís per a bellugar les celles, i tèmer el seu terrible càstig si s'atreveix a tenir singlot sense la seva autorització.

Sempre ens hem imaginat el tipus de marit que descriu el Codi civil com una mena d'home paleolític retornant a la caverna conjugal aureolat de l'autoritat i el prestigi que proporcionen els quatre mamuts occits en un matí, o com un esgarrifós senyor «de horca y cuchillo», o com un Nan-ho-nan en miniatura. Al costat de semblant lluminària és lògic que la personalitat de la dona resti anul·lada en absolut. Quan ell dóna un cop de puny a la taula, fent trontollar totes les copes guardades al bufet, i deixa anar un dels seus impressionants «A casa mano jo!», seria un miracle que ella no s'amagués, tremolant, a sota d'algun moble.

Per sort, la llei és una cosa i la vida pràctica n'és una altra. A la vida pràctica de llei se'n fa de més i de menys... Fins ens han arribat a oïdes casos en què —oh il·legalitat de les il·legalitats!— el que s'amagava a sota dels mobles era el marit.

Cada cop que llegim aquesta secció del Codi que es titula «De los derechos y obligaciones entre marido y mujer» ens recordem d'aquell individu eixorit que es repartia a «parts iguals» els guanys amb un soci: «Deu per a mi i un per a tu; i ara al revés perquè vegis que no t'enganyo: un per a tu i deu per a mi».

La diferència existent entre la historieta i el cas nostre és que l'altre responia, mirant astutament el resultat de l'operació: «És extraordinari! Si no ho haguessis fet davant meu, penso que no m'ho hauria cregut mai!» I nosaltres diem, en canvi: «Senyors juristes, senyors dictadoretts de butxaca: ja fa temps que us hem vist el joc. A nosaltres, amb pal·liatius, no. Si ens hem resignat ha estat perquè l'ambient, les circumstàncies o l'amor —oh l'amor!— van ésser més forts en aquella ocasió que les nostres legítimes ànsies d'independència».

44 Les transcripcions s'han obtingut amb ajuda d'un programa de IA, amb l'única finalitat de facilitar la visibilitat necessària per la lectura dels documents originals fotografiats.

El títol de la secció hauria d'ésser, en realitat, «De los derechos del marido y las obligaciones de la mujer»... Molt més exacte. Però ja ens hem d'haver de què cobrir les formes és sempre convenient... i de què els legistes també tenen escrúpols. Cal dissimular. El reaccionaris me han dissimulat sempre –millor o pitjor– el menyspreu que experimentaven envers la feblesa de la dona amb el que s'anomenava galanteria o cavalleriesitat. Ha blasmat els afanys d'independització femenina, ridiculitzant-los, qualificant-los d'«impropis...». I ha lloat, en canvi, una sèrie de missions «essencialment de dona» fins als núvols, dient que elles ja eren a bastament compensadores... però que per res del món cap home no voldria canviar per les seves.

No, no pot basar-se el matrimoni en aquest desequilibri, en aquesta tirania de l'un sobre l'altre. Comprensió, ajuda, respecte mutu: heus ací les tres paraules en què ha de basar-se la unió perfecta d'un home i una dona. Així ho entén la Revolució, i ho ha concedit a la dona, com ja abans una llei del Parlament Català ho havia concedit a Catalunya.

Aquest tema –el de la situació legal de la dona casada– era massa extens i massa pregon per a poder, en aquest article, fer altra cosa que generalitzar. Ja concretarem en el pròxim. Aleshores, després d'aquest preàmbul, ja ens dedicarem de ple a l'examen dels preceptes, que, sortosament, ja no és una dissecció en carn viva, sinó una autòpsia...

Observem que Maria Lluïsa Algarra fa reportatges jurídics dinàmics i provocadors, i ben valents, ja que «tot i el progressisme guanyat en aquesta època, en la República també eren masclistes: «"No s'acceptava el maltractament de la dona com una causa de divorci"»⁴⁵, entre d'altres exemples.

Per tant, des d'aquest punt de vista, fou un avanç l'aprovació a Catalunya de la Llei de 19 de juny de 1934, sobre la capacitat jurídica de la dona i dels cònjuges (BOGC de 20 de juny de 1934), que establia la igualtat entre cònjuges i l'eliminació del principi d'autoritat marital, declarant que:

«La dona té la mateixa capacitat civil que l'home. El matrimoni no és causa modificativa de la capacitat d'obrar de la dona. La llei no concedeix al marit autoritat sobre la muller, ni li n'atorga la representació».

Ara bé, igualment que pel que fa al Codi civil espanyol (com hem transcrit anteriorment), també en el Dret civil català, persistia, indirecta o camufladament, el masclisme i la discriminació mitjançant l'ús de la funció maternal (des d'una concepció mèdica⁴⁶). Aquesta era l'eina per considerar que

45 VÁZQUEZ OSUNA, Federico. «Las primeras mujeres juezas y fiscales españolas (1931-1939). Las juristas pioneras». *Arenal: Revista de historia de las mujeres*, 2009, v. 16, núm. 1., p. 141.

46 La CEDA, amb el Ministre de Justícia Rafael Aizpún Santafé, promulgà l'Ordre Ministerial de 16 de novembre de 1934, que negava l'accés de la dona a la fiscalia i judicatura. El Ministre no trobava una prohibició directa en atenció amb la capacitació de la dona,

els deures familiars (no directament el fet de ser dona, però l'objectiu era el mateix) poden fer que el marit o les autoritats restringeixin la llibertat i la igualtat real de les dones davant dels tribunals⁴⁷.

Per tant, la decepció envers del canvi, envers del promès nou paradigma, que, amb enginy converteix Algarra en ridiculització de les normes, s'entreveu en els seus reportatges jurídics.

Pel que fa a Catalunya, també cal destacar que el govern de la Generalitat aprovà el Decret de reforma eugènica de l'avortament (DOG de 9 gener de 1937, Decret de Presidència, pp. 9, 10 i 11). Es planteja com una millora en la sanitat, el fet d'autoritzar la interrupció artificial de l'embaràs, practicada en hospitals, clíniques i institucions sanitàries dependents de la Generalitat. Els motius justificats per a la pràctica de l'avortament podien ser d'àmbit terapèutic, eugènic o ètic, i es realitzava a petició de la dona interessada. Evidentment, si es parteix del fet que una dona pot trobar-se davant de la necessitat d'avortar, aquestes lleis semblaven un clar avanç en la presa en consideració de la salut de la dona. Per suposat, no hi va haver una valoració del fet previ pel qual una dona es troba en la necessitat d'interrompre l'embaràs (és a dir: La sexualitat de qui porta a la dona a veure's en aquesta situació que deixa pitjada en el cos?) Aquest fet, és a dir, les relacions sexuals des del predominí de la sexualitat masculina, no va ser plantejat encara en aquell moment pels moviments de dones.

Fos com fos, col·lectius de dones, amb perspectives polítiques diverses, van crear les seves plataformes de difusió, a través de les revistes «Companya», «Mujeres Libres» i «Emancipación», entre d'altres. La revista «Emancipación» era l'òrgan del Secretariat Femení del Partit Obrer d'Unificació Marxista, POUM. L'article «Emancipación», que coincideix amb el nom de la publicació, va esgranant, de manera sintètica, quina emancipació reclamen les dones.

Una fita molt rellevant fou la celebració els dies 6 i 7 de novembre de 1937 del Primer Congrés Nacional de la Dona, organitzat per Dolors Bargalló i Serra.

Maria Lluïsa Algarra, a la revista Companya, n.º 12, de 16.12.1937, cita qui són totes les dones rellevants que assistiran al Congrés Nacional de la Dona (celebrat el novembre, 1937): «Prestigis als nostre 1er Congrés».

que podia estudiar Dret (des de 1910 s'havia regulat el lliure accés de la dona a tots els nivells educatius) i, per tant, va recórrer també a la «concepció mèdica» amb idees com: «*la posibilidad de otras complicaciones como la maternidad, que hacen de todo punto inadecuado para la mujer el ejercicio de esas profesiones*». No obstant això, a partir de 1936 es varen començar a nomenar les primeres dones fiscals i jutgesses. Especialment afavoridor era el clima de l'Estatut d'Autonomia de Catalunya de 1932 on es contemplava l'administració de justícia com a competència transferida.

47 VÁZQUEZ OSUNA, ob. cit., 2009, p. 140.

Transcripció⁴⁸:

PRESTIGIS AL NOSTRE 1er. CONGRÉS

Maria Rabatté i Bernadette Cattanéó pertanyen al Comitè de París. Maria és una de les millors oradores del C. M. F. Sentint-la, hom es sent sempre un xic semblantejat i amb el pensament de «tant de bo si n'hi haguessin gaires com ella». Hi ha una cordialitat, una simpatia singulars en cada una de les coses que fa o que diu.

Sempre està disposada a sacrificar la seva conveniència personal en pro de la causa antifeixista. Ara que es troba entre nosaltres l'hem trobada més jove que ens semblà aquest juliol darrer, al Congrés francès, i li ho hem dit.

- Oh, «petites», naturalment, ara em trobo bé —ens ha respost—. Aleshores estava malalta, saps? Vaig arribar molt greu...

És cert: ho recordem. Recordem que Maria Rabatté, operada de poc aquells dies, abandonà la indispensable convalescència per a assistir al Congrés Internacional, on era en veritat necessària, però no a aquell preu. Tenim ben impresa en la memòria la imatge dels minuts de repòs i les injeccions entre bastidors de Maria Rabatté, després dels seus parlaments sòlids i enèrgics.

I ens manca parlar de Bernadette Cattanéó, de l'extraordinària Bernadette, Secretària general del Comitè Mundial de Dones contra el feixisme i la guerra, que porta al nostre Primer Congrés Nacional de la Dona, ultra la seva mateixa inapreciable presència, l'ombra d'Hélène Stasova, de Gabrielle Duchêne, d'Alice Degeer, de Mme. Sun Yat Sen...

48 Les transcripcions s'han obtingut amb ajuda d'un programa de IA, amb l'única finalitat de facilitar la visibilitat necessària per la lectura dels documents originals fotografiats.

El seu reeixit discurs de resum del Congrés Internacional sobre la unitat ja fou publicat a COMPANYYA.

Hem volgut recollir les seves impressions i li hem fet diverses preguntes:

- Considero magnífica la idea d'aquest Congrés vostre —ha dit—. No pot ésser més que un gran èxit, vistes l'entusiasme i la labor que hi heu posat. Certament, el Congrés és un mitjà immillorable per a arribar a la unitat de totes les antifeixistes catalanes, i com que la unitat és la victòria, cap de les energies esmerçades no resulta malaguanyada.

És precís que les dones s'adonin del que els hi va en aquesta lluita: la salvaguarda de més preats interessos, la tranquil·litat de llurs llars, la benaurança dels que més estimen...

Al Primer Congrés Nacional vostre hi venim en representació de totes aquestes dones que, malgrat la reprovable línia de conducta seguida pels governs de llurs països, desitgen lluitar i treballar al costat vostre pel triomf de la Ibèria republicana, perquè s'obrin les vostres fronteres, perquè se us ajudi fins a l'esclafament total de l'enemic. —

No: per descomptat que el Primer Congrés Nacional de Dones no decebrà ningú. I amb el nostre èxit continuarem essent dignes de la col·laboració amb nosaltres dels prestigis femenins internacionals.

«...eren grans congressos de dones. Bé es mereixien que hom hi anés per una. De fet que han restat de les l'esguard. Aquelles ens resumeixen amb el record: aquesta presència, amb la paraula, amb el gest sincer. Creiem per les que, a través de les distàncies —malgrat l'alteritat humana—, ens trameten llurs bons auguris al Primer Congrés Nacional de la Dona.

Mme. Duchêne. Una vella gentilesa, nixerida, que fa pensar en la joventut eterna. Té uns ulls clars i vius, i una manera de dir, tota suau i persuasiva i suggestiva. És la presidenta i l'ànima del Comitè Mundial des Femmes. Tan aviat viatja per la Polònia, com per la U. R. S. S., com per l'Anglaterra, escampant arreu la seva paraula i el seu dinamisme.

En aquell acte en honor seu, a París, durant el Congrés Internacional contra la Guerra i el Feixisme, d'aquelles que ens donarem realment compte de la personalitat de Gabrielle Duchêne. Havien fet discursos davant la muller que cap dels elogis no [] l'immutabilitat, ella n'estava confusa i avergonyida. Quan li tocà de traure-se mèrit, manifestant que fins i tot se n'havia deixat per les raríssimes qualitats que hem lliurat i indicat.

I per demostrar-ho, per a fer veure de com havia estat de remarcable la seva vida, de com havia esdevingut mundialment, començà a exposar la seva trajectòria, ella havia nascut entre els benaurats i en un principi no li mancava grans excuses pel seu error —fou feliç. Però esclatà la guerra europea. I s'adonà que el que sentia com a pacifista i com ant imperialista. Immediatament, es posà a lluitar contra l'imperialisme i contra la guerra!!

En aquell instant una veu de dona emocionada trenca el seu pregon i respectuos: — No és pas així exactament! Madame Duchêne ens ha de marcar que en aquell temps era perillósíssim parlar com ella parlava!

Sorgí un esclat d'aplaudiments. La presidenta de C. M. F. encara es defensava... – Potser sí, però en tot cas jo no me n'apercebia... Sí vaig ésser heroica però inconscientment...

Aquesta és la venerable Gabrielle Duchêne. Li ha calgut assistir al Congrés de Dones Franceses a Niça i això ha fet impossible la vinguda al nostre. Però la seva rememrança ja bastaria per a encoratjar-nos».

«...encara es defensava: – Potser sí, però en tot cas jo no me n'apercebia... Sí vaig ésser heroica inconscientment... I és la venerable Gabrielle Duchêne. Li ha calgut assistir al Congrés de Dones Franceses a Niça i això ha fet impossible la vinguda al nostre. Però la seva rememrança ja bastaria per a encoratjar-nos.

Gertrude Duby, Hélène Langevin... Gertrude és una dona bonica, enèrgica i decidida a la lluita alemanya. Perseguida acarnissadament pel hitlerisme, li ha respost amb una lluita no menys aferrissada. Hem passat les hores passades escoltant-la mentre ens explicava, amb un llenguatge acolorit, anècdotes polítiques de la seva vida: la persecució, els amagatalls, els fulls clandestins, les trapasseries...

Quant a Hélène, la filla del professor Langevin, ha consagrat tota l'existència a treballar en pro de la causa de la llibertat i de la pau. Per això la veiem sempre lluitadora i optimista. Aquest mes de novembre es celebra a París el Congrés de la Regió Parisenca, que ella ha d'organitzar; aquesta és la causa de què no puguem veure ara entre nosaltres el seu rostre simpàtic».

En definitiva, la Segona República havia planificat ampliar la representació de dones i d'homes en el terreny polític i en l'àmbit sociocultural i iniciar una redistribució en l'esfera econòmica.

Per aquest motiu, i d'altres més complexos, el 18 de juliol de 1936 un grup de militars va fer un cop d'estat contra el govern elegit democràticament de la II República; va ser l'inici de la Guerra Civil, que es perllongà durant tres anys.

La caiguda de Catalunya (gener-febrer 1939) precipità la necessitat de travessar la frontera pirenaica. Desenes de milers de persones elegiren el camí de l'exili com a estratègia per sobreviure, davant el sistema de repressió instal·lat pel règim militar.

En acabar la guerra, la dictadura franquista que s'imposà abolí tots els drets polítics i socials promoguts per la Segona República.

IV

TRETS RELLEVANTS DE L'EXILI A EFECTES DEL NOSTRE ESTUDI

1. Breu descripció de l'exili espanyol. La retirada (gener, 1939)

Per tal de situar els fets històrics que envoltaran la vida de les juristes objecte d'aquest estudi, volem recordar que després de la Guerra Civil, molts homes i dones espanyols es varen veure obligats a abandonar l'Espanya franquista.

Gérard MALGAT⁴⁹ ens ofereix el següent relat:

«Es xifra en una mica més de mig milió el nombre de persones que es van fer fora a les carreteres que unien Catalunya amb França, amb la intenció de creuar la frontera, "un dic trencat", per dir-ho amb paraules d'Arturo Barea. Llegint els diaris de Manuel Azaña, les memòries de Santiago Carrillo, les del periodista català Avel·lí Artís Gener, i centenars de testimonis més el de Silvia Mistral, per exemple, o el diari d'Álvaro de Orriols, Les fogueres del Pertús, o el d'Eulalio Fer-

49 A: «Gilberto Bosques o la diplomàcia mexicana al servicio de la libertad».

rer, i de novel·les, intentem Perthus, entre Port Bou i Cerbère, entre Puigcerdà i Bourg-Madame o La Tour-de-Carol, o entre Camprodon i Prats-de-Mollo; en aquestes localitats franceses es van improvisar uns camps de control que aviat serien clausurats. Els Camps d'Agde, Amélie-les-Bains, Argelès-sur-Mer, Arles-sur-Tech, Le Barcarès, Bram, Brens, Gurs, Montolieu, Le Récébédou, Rieucros, Rivesaltes, Saint-Cyprien (Sant Cebrià), Setfonds, Le Vernet-d'Ariège, són els que més es repeteixen en els relats i les biografies».

Els fets evolucionen cap a situacions pitjors:

«Les males perspectives que es presentaven a la França amenaçada per l'ocupació nazi expliquen que una gran part dels exiliats optàs pel retorn immediat. D'altres hagueren d'incorporar-se a les companyies de treballadors estrangers, a la legió estrangera o a les fàbriques de material de guerra. Les gestions que, des de 1939, desplegà el Govern francès perquè altres països acollissin refugiats republicans tingueren molt poc èxit, particularment a Europa»⁵⁰.

Un tret molt rellevant d'aquest exili és que duia associada la idea d'una repatriació més o menys immediata.

«L'enfonsament de la presència nazi a Europa, el 1944-1945, feu pensar a molts refugiats que la caiguda del règim franquista era qüestió de mesos. Alguns ja tornaren llavors. Però a partir dels anys cinquanta resultà cada vegada més evident que el règim franquista perduraria durant lustres. Altrament, causes de tipus laboral i familiar feren el retorn cada vegada més problemàtic i, fins ben avançada la dictadura, les autoritats franquistes controlaren -i sovint denegaren- l'arribada dels desterrats a Espanya. La majoria dels exiliats moriren als països d'acollida»⁵¹.

Alguns dels principals països d'acollida foren França i Mèxic, ambdós són un punt d'unió d'aquestes juristes, les quals coincidiren en el mateix temps i espai territorial, malgrat no haver trobat prova o constància que compartissin de manera clara una xarxa de relació.

1.1. Breument, el viatge a Mèxic

La generositat del president de Mèxic, Lázaro Cárdenas, va plasmar-se en el fet que va obrir les portes del seu país a milers d'espanyols exiliats als camps francesos.

50 FERÓN, ob. cit., 2010, p. 21.

51 FERÓN, ob. cit., 2010, p. 45.

Los Refugiados son Gente Util a México

Informes del Director General de Población Sobre la Llegada del Transporte "Ipamena" a Veracruz

El señor Francisco Trejo, Director General de Población, ha remitido un pormenorizado informe a la Secretaría de Gobernación acerca del arribo al puerto de Veracruz de los refugiados españoles que hicieron el viaje en el vapor "Ipamena".

Por dicho informe se sabe que el desembarque de los ciudadanos españoles y sus familias se terminó el día 10 del corriente mes a las doce horas veinte minutos. Las organizaciones obreras de Veracruz recibieron con patentes muestras de júbilo a los inmigrantes, quienes se recibieron fraternalmente entre la masa obrera de México, satisfechos de sentirse libres, cosa que, según dijeron, no acontecía en los campos de concentración de Francia, donde se les negaba toda oportunidad de trabajar.

LA SEGUNDA PATRIA

Muchos obreros mexicanos llevaron a sus domicilios a los refugiados españoles con el objeto de que en ellos quedarán alojados. Los españoles decían: "Estamos en nuestra segunda patria que no acoje como hermanos víctimas de la desgracia".

Por la noche, el puerto de Veracruz adquirió una animación sorprendente vendiéndose los cafés y los platos sumamente concurridos. En todas partes podría observarse el beneplácito con que eran recibidos los inmigrantes iberos. Los refugiados se dedicaron a pasear y a consumir alimentos regionales; el comercio registró un considerable aumento en el volumen de sus ventas, ya que los refugiados hicieron las erogaciones que les permiten sus recursos, producto del ahorro y del

taller, e intelectuales. En el mismo puerto de Veracruz han recibido ofertas de ocupación muchos de ellos.

El periódico "El Dictamen" ha publicado comentarios acerca de la cordialidad con que México y sus habitantes reciben a los trabajadores españoles, agregando que son gente útil y que por eso el pueblo les prodiga hospitalidad y cooperación para colocarlos en diversos trabajos. El propio periódico ocupó inmediatamente a un tipógrafo y a un redactor.

La colonia vasca, por su parte, se ha hecho cargo de sesenta y cinco familias procedentes del norte de España.

TRABAJO PARA LOS REFUGIADOS

Cabe mencionar el hecho de que numerosas negociaciones establecidas en Veracruz se han interesado en ocupar los servicios de trabajadores españoles.

Inmediatamente después de su arribo se les ofreció trabajo en distintos lugares de la República, y lo aceptaron desde luego, a catorce constructores navales, sesenta y tres carpinteros, ocho mecánicos, automovilistas y laborantes de otras muchas ramas que llegan a cerca de doscientas personas.

Se han iniciado las labores de revisión migratoria calculándose que vienen más de doscientos obreros de distintas especialidades, maestros técnicos, veinte taquígrafos, cuarenta intelectuales entre médicos, abogados, autores, etc.

Se espera el arribo del vapor "México" en el que vienen gruesos núcleos de campesinos, con objeto de hacer la distribución definitiva de

Les persones que obtenien el vist i plau per emigrar necessitaven vaixells per embarcar-se cap a l'exili mexicà.

El fet de tenir el passaport o el document migratori no implicava una sortida propera. Hi havia molts tràmits per superar, des de la compra d'un passatge en un vaixell, fins a l'obtenció d'un visat de sortida.

Així mateix, el noliejament dels vaixells que hauran de transportar els refugiats és objecte de negociacions àrdues amb companyies marítimes.

La Legació de Mèxic a França, així com altres organitzacions internacionals, com els quàquers, i els òrgans d'ajuda creats per la República Espanyola a l'exili, el SERE (Servei d'Emigració dels Republicans Espanyols) i la JARE (Junta d'Auxili als Republicans Espanyols) van organitzar, d'alguna manera, els viatges⁵².

El primer contingent de refugiats, integrat per 455 infants coneguts com els «nens de Morèlia», majoritàriament del País Valencià i alguns de Catalunya, arribà a Mèxic el mes de juny de 1937, amb el vaixell Mexique.

Centrant el relat, podem ressaltar que la Junta Delegada de Relacions Culturals, depenent del Ministeri d'Estat i del d'Instrucció Pública, realitzava, a París, la labor de difondre a l'exterior la cultura espanyola. El funcionament d'aquesta Junta fou suspès al desembre de 1937 i la seva labor a París fou continuada per la Junta de Cultura Española (JCE).

La JCE fou creada el 1939, a iniciativa de Juan Larrea i José Bergamín, que eren el Secretari i l'Agregat Cultural d'Espanya a París, respectivament, per canalitzar l'emigració dels intel·lectuals espanyols cap a Amèrica, salvaguardant així la denominada elit de l'edat de plata de la cultura espanyola.

La JCE es va constituir oficialment el 13 de març de 1939 amb el suport de les ambaixades espanyola i mexicana a París. A la reunió constitutiva assistiren, a més de Bergamín i de Larrea: Josep Renau, Manuel Márquez, Pablo Picasso, Augusto Pi Sunyer, Joaquín Xirau, Roberto Fernández Balbuena, Juan Manuel Aguilar, Eugenio Imaz, Julio Bejarano, Pedro Carrasco Garrorena, Ricardo Vinós, Eduardo Ugarte i Antonio Sacristán. També hi assistí el pintor mexicà Fernando Gamboa, secretari de l'ambaixador Narciso Basols, els quals dugueren a terme la gestió decisiva per a l'evacuació dels membres de la JCE cap a Mèxic.

La primera tasca de la JCE va ser la realització d'un cens i la classificació dels intel·lectuals espanyols refugiats, que va ser dut a terme en col·laboració amb el SERE.

A partir del 25 de maig de 1939 començaren les expedicions cap a Mèxic i Xile.

El Servei d'Evacuació de Refugiats Espanyols (SERE) fou el responsable d'algunes de les expedicions de refugiats cap a Amèrica més conegudes: a bord del vaixell Sinaia (amb un total 1599 refugiats), de l'Ipanema i del Mexique.

Sembla, però, que, a causa de la limitació de vaixells i dels criteris de selecció, de vegades viciats per les arbitrarietats i les rivalitats republicanes, només alguns privilegiats pogueren emigrar des dels camps.

52 NAHARRO-CALDERÓN, «Los universos concentracionarios franceses (1938-1945)», pp. 401-410.

El maig i el juny de 1939 es duen a terme tres sortides, en les quals s'embarquen prop de 5.000 refugiats.

L'expedició dels membres de la JCE va sortir de França (Saint-Nazaire) el 6 de maig de 1939, a bord del vaixell holandès Veendam (provinent de Rotterdam) i va arribar a Nova York, el 17 de maig de 1939. Conformaven l'expedició 15 personalitats representatives de la ciència i la cultura i les seves famílies⁵³. Des de Nova York, van ser conduïts a Mèxic amb autobús arribant-hi el 27 de maig.

Tanmateix, és el Sinaia el vaixell més famós de l'exili republicà per la quantitat d'intel·lectuals que coincidiren en ell i la connexió que, per molts d'ells, va suposar aquest trajecte⁵⁴.

Els espanyols refugiats que sortiren a bord del Sinaia foren, primer, traslladats a una secció especial del camp de Le Barcarès, ràpidament batejat, pels guàrdies, com «el camp dels mexicans». Després, homes i dones són conduïts a Seta mitjançant combois ferroviaris diferents.

El 26 de maig de 1939, el Sinaia salpà des del port de Seta amb 1.599 passatgers a bord. Arribà a Veracruz el 13 de juny de 1939.

També el mes de maig de 1939 va partir de Saint-Nazaire el Flandre, amb 312 passatgers. Arribà el 7 de juliol de 1939.

Al juliol, va sortir, de Pauillac-Bordeu, el Mexique, amb 2.000 refugiats i arribà a Mèxic el 27 de juliol de 1939.

53 A bord viatjà Ramon Xirau i Subias (que serà un amic a Mèxic d'Algarra), que tenia 15 anys. Aquest viatjava amb els seus pares, el filòsof Joaquim Xirau i Palau era el seu pare.

54 Ob. cit., GINER DE LOS RÍOS, «Algunos recuerdos personales».

Altres vaixells partiren cap a altres països: el 4 d'agost el Winnipeg salpà rumb a Valparaíso des del port de Trompeloup, amb 2.000 passatgers. El transatlàntic Volendam partia a l'agost; al setembre ho feia el Statendam i al novembre de 1939 el Siboney, any en què també feu un viatge el Champlain.

Durant l'any 1939 han pogut embarcar al voltant de 6.000 persones.

Les sortides de vaixells se suspenen el setembre de 1939 com a conseqüència de la declaració de guerra, que fa més complicada i més arriscada l'organització dels viatges marítims.

El darrer dels vaixells que transportaren els republicans catalans fins a Mèxic, l'any 1942, fou el Nyassa, que partí de Casablanca. Però abans, hi havien fet també viatges amb un nombre menor de passatgers, vaixells com el Colonial, l'Orinoco, Foz do Mouro, Iberia, Monterrey, New Amsterdam, De Grasse, Westerland, Saint Domingue, México, Alsina, Serpa Pinto II, Guinea i São Tomé⁵⁵.

A Mèxic, les autoritats van permetre el trasllat de la seu de la JCE. La «Declaració de la Junta de Cultura Espanyola» es va publicar al número 1 de la revista «Espanya Peregrina», editada a Mèxic l'any 1940, i que va ser l'òrgan portaveu de la Junta. La vida de la JCE a Mèxic va ser molt breu desapareixent l'any 1940.

2. L'exili menor

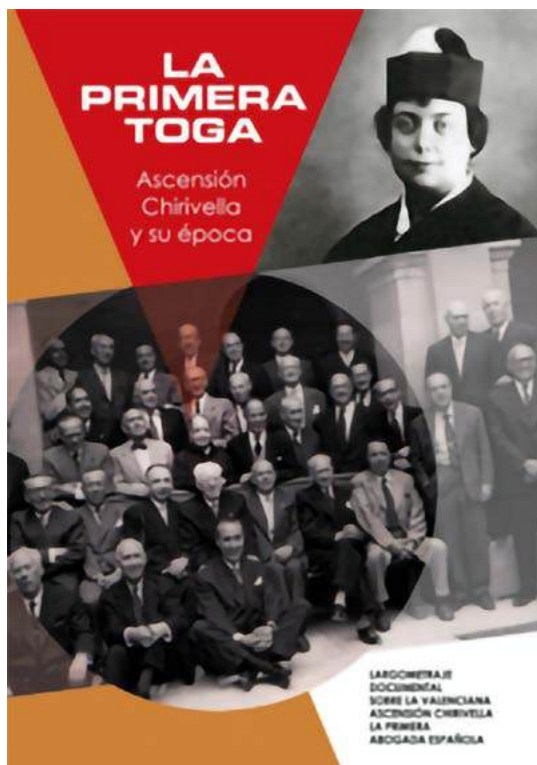
La presència de les dones espanyoles a l'exili mexicà fou molt notable, tant des del punt de vista quantitatiu (foren els 40 % dels emigrats adults), com qualitatiu. Arribaren a Mèxic dones que havien aconseguit una bona preparació professional i intel·lectual, escriptores i polítiques destacades. Dones amb una dilatada experiència professional i amb contactes professionals, cosa que les permeté, inicialment, introduir-se en els ambients cultes de la intel·lectualitat mexicana, encara que elles no destacaren tant com els seus homòlegs masculins, els famosos intel·lectuals de l'exili.

Clara E. Lida (*El Colegio de México*, historiadora, càtedra México-Espanya) ens ho narra:

«Méjico era un país pobre. Había salido de una revolución. Méjico, en ese sentido, recibía y daba asilo político, pero no pagaba ese asilo político. Eso hay que tenerlo. Llegaban aquí para encontrar una nueva vida libre de persecución, donde tenían, de alguna manera, de buscar su propio sustento o encontrarlo a través de las redes que el exilio tenía»⁵⁶.

55 CAROD-ROVIRA, Josep-Lluís, «Mèxic, l'altra Catalunya», Presentació de l'exposició *Les estovalles de l'exili*, Espai Macià de les Borges Blanques, juny 2024.

56 <https://laprimeratoga.es/el-documental/>
<https://www.youtube.com/watch?v=17WZfvvveac&t=7s>

Dins el col·lectiu femení, les intel·lectuals constituïen un grup minoritari enfront d'aquelles altres dones, part de «l'exili menor», que eren mestresses de casa, que arribaren a Mèxic acompanyant el marit, el pare o els germans.

Les nostres juristes, si ho anem observant, foren més esposes, filles, germanes d'exiliats, que no intel·lectuals exiliades. Així mateix, la torxa de la igualtat per la qual, entre d'altres motius, s'exiliaren, va anar perdent flama, pel fet d'arribar a països amb societats fortament patriarcals⁵⁷, amb un ambient social poc favorable a la participació de les dones a l'esfera pública⁵⁸.

Des d'un punt de vista intel·lectual, l'expressió «exili menor» fa referència als casos, com el de les nostres protagonistes, en els quals, només si elles aconseguïen un espai propi (d'escriptura, per exemple), són capaces de desordenar l'ordre historiogràfic dominant i forjar una nova història, des de la perifèria. Es fa referència, per tant, a persones (en puritat, especialment,

57 «Aquellas jóvenes "modernas" españolas, que se atrevían a ir sin medias o a beber, chocaban con el arquetipo de mujer imperante en México en los años cuarenta» citant a Carmen Rayo: LEMUS i CORDERO, «"Hacer de mujer" en el exilio», 2019, p. 587.

58 NIEVA DE LA PAZ, «"Mujer moderna", compromiso político y cambio social en primavera inútil (1944), de M.ª Luisa Algarra», 2014, p. 46.

a les nenes⁵⁹) que només si escriuen sobre si mateixes trenquen l'ordre establert, perquè el seu relat no encaixa en la versió heroica o masculina del gran exili intel·lectual. Aquest exili forja una altra memòria: més íntima, col·lectiva, marginal i poètica. No foren rellevants si es vol estudiar la història de la veu dominant, però creen la «story» i ens enfilen una genealogia femenina, mitjançant la recerca silenciosa, que ens permet sentir el seu eco que ressona i que, alhora, es pot amplificar fins a desharmonitzar –per enriquir– el relat històric⁶⁰.

El nostre grup de juristes no varen, pràcticament, estar present en el panorama intel·lectual de l'exili (potser, una mica, en el cas d'Algarra, qui va estar en el panorama teatral mexicà), per tant, formaren part de «l'exili menor». Aquesta categoria ajuda a provar, objectivament, la discriminació de gènere o, si es vol, que, en relació amb qualsevol circumstància que la «història gran» narra, des del punt de vista dels homes; la dona només hi està present quan destaca de manera molt exagerada, per damunt de la resta, incloent els homes, com pogué ser el cas de Maria Zambrano, que, malgrat tot, no va ser redescoberta, per la intel·lectualitat, fins que retornà a Espanya.

Com dèiem, el cas de les nostres juristes fa prova ben objectiva que, essent dones molt avançades a l'època, perquè els estudis i l'exercici del dret era, fins i tot, entre les dones universitàries, opcions minoritàries; a l'exili, totes elles foren, sobretot, o esposes de, o filles de, o, fins i tot, mares de. Per tot això, la transcendència del seu exemple, de la seva existència, només es pot traçar amb línies molt discontinues que, tanmateix, malgrat que només sigui com un borrós holograma, ens permeten capturar i restaurar flaixos d'una genealogia femenina entre aquelles juristes i les dones juristes d'avui en dia⁶¹.

«Si olvidar es morirse, también lo es de alguna manera homicida, la ignorancia que impide el reconocimiento»⁶².

Ara bé, per construir la genealogia femenina apel·lem a la xarxa relacional invisible que moltes vegades enllaça la vida de les dones, perquè elles sempre tenen en comú el fet que, davant les circumstàncies de la història gran, la dels homes, elles són dones. Per això, la varietat de situacions personals i la

59 «Una niña puede no ser nada... hasta alcanzar un espacio propio: poética y poder de la niña española exiliada» de Nuria Capdevila-Argüelles. Fenix

60 Com diu Nuria PARÉS. Citada a: CAUDET, Francisco, «Dialogizar el exilio». A: D.A., *El exilio literario español de 1939: actas del Primer Congreso Internacional* (Bellaterra, 27 de novembre - 1 de desembre de 1995), vol. 1, edició de Manuel AZNAR SOLER. Alicante: Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, 2002.

61 «el exilio femenino realizó importantes contribuciones a la construcción de espacio con menor crispación que, a la larga, favorecieron la afirmación de la identidad de las nuevas generaciones, reforzando el legado ético y cultural del exilio republicano», citant a Jorge de Hoyos: LEMUS i CORDERO, p. 588.

62 DE TAVIRA, 2003, p. 32.

diferent procedència social de les dones cultes exiliades a Mèxic no impedia que totes elles tinguessin en comú les circumstàncies del passat: haver viscut una guerra civil i haver-se vist forçades a abandonar el seu país. Aquestes traumàtiques experiències marcaren clarament la seva vida i quan foren escriptores, també la seva obra, visiblement o com a rerefons.

2.1. Breu referència a perspectives d'estudi, en relació amb les dones i l'exili, que nodreixen la nostra recerca. Divagacions sobre «espai propi» i «xarxa»

En un primer moment del nostre despertar en aquesta temàtica i de trobar un lloc propi per a la nostra proposta, dins del molt tractat i estudiat tema de l'exili polític i intel·lectual en motiu o per causa de la Guerra Civil espanyola, ens nodrim de les propostes de «xarxes de relacions» entre dones.

Així, en el camp del concepte d'intel·lectualitat, hi ha propostes d'estudi⁶³ sobre un «espai propi» que les dones intel·lectuals de diferents orígens europeus trobaren a l'exili llatinoamericà.

Això, però, requereix i ens convida a aproximar-nos a certs conceptes d'altres disciplines que, només, quan ens calgui l'analogia, utilitzarem per amassar el nostre fil conductor.

Per parlar de l'«espai propi», ens remetem a la definició d'«espai» que proposa Doreen MASSEY⁶⁴, que el defineix en termes de relacions socials, interaccions i xarxes. Aquesta definició ens permet entendre l'exili, no només com un desplaçament físic, sinó també com un trencament de les relacions que definien un lloc per a la persona exiliada. Això vol dir que, quan algú ha de fugir del seu lloc d'origen, el que perd no és només un lloc geogràfic, sinó una xarxa de relacions socials, emocionals, culturals i simbòliques. Des d'aquest concepte, l'exili és una transformació forçada de l'espai vital; una transformació identitària.

A aquesta primera idea, hi sumem el context dels estudis antropològics i de migració dins dels quals Nora GLICK, Linda BASCH i Cristina BLANC-SZANTON proposen l'angle transnacional per abordar la comunitat i la identitat de migrant. Usen els conceptes de «topografia transnacional» i de «topografia interexílica»⁶⁵, que no podem transmutar literalment a les xarxes de relacions que proposem esbossar; però que ens serveixen per fer referència a un espai

63 <https://fenix.sites.uu.nl/es/quienes-somos/>

64 Doreen MASSEY, *For Space*. London: Sage, 2005, p. 9.

65 S'usa per «referir-se a contactes entre persones que es van quedar al país d'origen i persones que se'n van anar a països d'acollida»; mentre que, la «topografia interexílica» s'usa per referir-se específicament a les interaccions entre intel·lectuals exiliades de diferents orígens i que es troben a un mateix país d'acollida o a diferents països d'acollida.

d'interacció, que es caracteritza per «la densitat i la freqüència de les pràctiques comunitàries»⁶⁶. L'enfocament transnacional crea un context en què els trets unificadors (de gènere, cultura, ideologia, llengua) predominen sobre les fronteres nacionals i les distàncies espacials que subdivideixen i aparten les persones; és a dir, els trets unificadors no estan limitats per les fronteres dels estats.

Amb aquestes dues nutritives aportacions d'altres disciplines, tenim una primera pauta constructora del fil conductor d'aquest treball.

Les juristes de les quals volem parlar coincidirien en sexe (eren dones), en cultura (occidental o europea, avantguardista i modernes), probablement en ideologia social (pública o privada, ja que segurament és el motiu que les empeny -tant directa como indirectament- a exiliar-se) amb la resta de dones intel·lectuals europees exiliades (a Mèxic).

Per últim, la llengua, si podem considerar que la procedència dels Països Catalans és equivalent a llengua materna catalana (o com a mínim llengua social), no la compartien amb la resta de dones espanyoles i europees exiliades i, per tant, en la construcció dels espais d'interrelació, probablement, la substitució de la llengua catalana per l'espanyola fou donada per suposada. És una renúncia, una transformació vital que no es presa amb prou consideració; però que, en realitat, és una pèrdua de llibertat afegida al llarg llistat de pèrdues. A les pèrdues de la llibertat de poder viure on vivien i de no poder treballar com juristes en el lloc d'exili, si suma, però no es pren sempre en consideració, l'haver de substituir la llengua⁶⁷ d'interrelació. La substitució lingüística silenciosa, malgrat sigui per resignada acceptació, és també una forma profunda de pèrdua i de desposseïció.

Continuant amb les aportacions d'altres disciplines al significat de l'exili, retornem al marc teòric de «topografia transnacional» (proposat per Nora GLICK, Linda BASCH i Cristina BLANC-SZANTON), referida a contactes entre persones del mateix origen o que han anat als mateixos llocs.

Aquest enfocament posa l'èmfasi en, com hem dit, la importància de trets compartits com gènere, cultura, ideologia o llengua; en com aquests trets poden unir persones més enllà de les separacions geogràfiques; i, i això voldríem esbrinar en relació amb les nostres juristes, en pràctiques comunitàries denses i freqüents entre persones exiliades.

Per una part, acordarem que si analitzem les juristes exiliades dels Països Catalans dins d'aquest marc, aquestes juristes comparteixen trets transnaci-

66 BESSERER, Federico, *Topografías transnacionales. Hacia una geografía de la vida transnacional*. Plaza y Valdés Editores, 2004, p. 8.

67 «Las mujeres mantienen la relación con España de diferentes maneras; son depositarias y difusoras de la identidad española y de la republicada, presentes en las celebraciones familiares, en la cocina, en el habla y también en valores y comportamientos singulares», cit.: LEMUS i CORDERO, p. 589.

onals amb altres dones intel·lectuals europees (gènere, ideologia social, cultura occidental). I, per altra part, es diferencien per la llengua: la seva llengua materna és el català, no compartida amb altres exiliades.

Això fa que la llengua catalana esdevingui un element diferencial en la construcció dels espais d'interrelació. Fins i tot si, per a elles, no hagués estat així, ho pot ser per a nosaltres, per a retrobar-les avui en dia⁶⁸. Per tant, com les xarxes de relació entre elles no podem provar-les, sinó només intuir-les, no podem comptar amb la característica de les pràctiques comunitàries denses i freqüents entre elles com element d'un «espai propi», com una comunitat d'exili formada pel fet de ser dona, jurista, europea i de llengua catalana.

En resum, la concepció de l'espai com «el producte de les interaccions, de les relacions entre entitats i trajectòries», una configuració de relacions en moviment, un producte d'interaccions socials, històriques i culturals (Doreen MASSEY) s'alinea amb el concepte de «topografia transnacional», com els espais d'interrelació formats per pràctiques comunitàries que superen fronteres (o no coincideixen amb les fronteres oficials), i, això, ens condueix a poder construir la xarxa de juristes exiliades del Països Catalans. Per tant, el global de les juristes exiliades compartien alguns trets (gènere, ideologia), però divergien en la llengua.

Els espais contenen tensions i relacions de poder; no són homogenis. El fet que les juristes hagueren de substituir la llengua catalana per l'espanyola, per poder relacionar-se en l'exili, pot ser un exemple clar d'aquestes tensions: una relació desigual imposada pel context polític. La pèrdua de la llengua pròpia no és només una qüestió pràctica, sinó una transformació dolorosa de l'espai relacional i de la identitat.

Les juristes exiliades dels Països Catalans podrien ser exemple de com els espais d'exili es construeixen a través de coincidències i diferències i com aquestes influeixen en la llibertat, la identitat i la capacitat de relació. La llengua esdevé aquí una clau central en l'equilibri (o desequilibri) d'aquests espais.

Sumant conceptes o marcs teòrics que nodreixen la visió jurídica de l'exili i permeten perfilar la xarxa, hem de parlar també de la història de les emocions.

William REDDY⁶⁹ explica que les emocions no són només personals, sinó que formen part de sistemes socials i que es pot parlar dels usos socials de les emocions com a conjunt de regulacions i pràctiques emocionals que creen

68 En l'exemple de la filla de Maria Soteras, Maruxa Vilalta, observem que aquesta va mantenir la llengua materna catalana mentre varen viure els seus pares; i, per això, segurament, podem gaudir d'alguns dels seus relats («Diferència» i «El meu dia foll») traduïts al català. Veure: MORENO AMOR, Maravillas, «Discursos y recursos de la memoria en la narrativa breve de Maruxa Vilalta», *Revista Letral*, n.º 34, 2024, pp. 325-351.

69 *The Navigation of Feelings*, 2001, p. 129.

un sistema, dintre del qual es generen espais que són «refugis emocionals». Espais en els quals es permeten més graus de llibertat emocional o un nivell de relaxació emocional més gran, que aquells permesos per l'espai social dominant. En el cas de les dones juristes exiliades, aquests refugis emocionals serien les xarxes de contacte amb altres dones i els espais compartits d'exili, físics o simbòlics. Però també, a efectes de la nostra proposta, la xarxa de contacte que hauria pogut haver-hi entre les intel·lectuals exiliades podria entendre's, des del punt de vista lingüístic, com un espai de «refugi emocional». Potser, també, ho és la pròpia llengua compartida o recuperada (com el català), que permet sentir-se a «casa»⁷⁰.

En darrer lloc, ens pot ser útil el concepte «ectòpic»⁷¹ que s'aplica a les produccions intel·lectuals (especialment la literatura), gestades fora del lloc propi, fora de l'espai o territori, tant en sentit geogràfic com cultural. És a dir, fora del lloc on ha nascut o s'ha format el subjecte productor d'aquesta literatura. Per exemple, a la literatura ectòpica hi ha un canvi d'un espai d'origen per un espai d'arribada on es roman, des del qual es produeix l'obra; i el procés de desplaçament és, per si mateix, constitutiu de l'obra.

A aquesta proposta s'afegeix que allò que és ectòpic es pot concretar en xarxes que inclouen intel·lectuals i artistes que, des del seu estar «fora de lloc», han aconseguit ocupar espais liminars i fronterers (concrets/es i simbòlics/ques)⁷².

En definitiva, les dones exiliades creen pensament, literatura o acció «fora de lloc».

Les noves propostes d'estudis de dones relacionen el concepte ectòpic amb l'exili, la construcció d'una identitat femenina transnacional i l'espiritualitat compartida entre dones.

70 Al diàleg entre Emilio CARBALLIDO i Luisa Josefina HERNÁNDEZ (a: Tonatiú JUÁREZ, «Recordando a María Lluïsa Algarra»), aquesta autora aporta un fet d'Algarra que semblaria anecdòtic, en contextos de llibertat, però per la intensitat com és relatat, és a dir, com es converteix en un record destacable una petita anècdota, per part de Luisa Josefina, permet entendre a un catalanoparlant, el sentiment i la impotència que degué provocar la pèrdua irremeiable de la llengua materna: «L.J. HERNÁNDEZ - *Recuerdo cuando llegó de visita Ramon Xirau a casa de María Luisa. Se pusieron a hablar con avidez en catalán y me decían "No nos hagas caso, no nos hagas caso"*».

71 ALBALADEJO, Tomás. «Sobre la literatura ectòpica». A: *Rem tene, verba sequuntur. Gelebte Interkulturalität*, 2011, p. 143.

72 Pel que fa a la producció cultural a l'exili, es pot aplicar, especialment en el cas de les dones, el fet que els poders hegemònics pogueren furtrar part del seu potencial transformador i convertint-los en objectes de consum exòtics (Hellín NISTAL). En l'intent de donar lloc a autores oblidades, i pel poc interès que elles tenen per aquest reconeixement, podríem trobar-nos en un dels casos anomenats «pal·liatius culturals», és a dir, una mena de premi de consolació que serveix per tancar la desigualtat i la injustícia que envolta la realitat dels desplaçats, començant per la responsabilitat dels poders públics pel fet que elles no entrin dins la memòria col·lectiva.

Aquesta mirada supera la proposta de Virginia WOLF d'una «cambra pròpia» i apunta cap a espais compartits entre exiliades: Espais físics (llars, reunions, cartes...) i espais espirituals o emocionals (comunitats, llengua, records compartits...).

Finalment, el més rellevant pel nostre estudi és suggerir, especialment per a les dones, l'exili com a reconstrucció emocional, cultural i relacional. No només com a desplaçament o desterrament. Per tant, amb les eines proposades per Massey (espai relacional), Reddy (emocions) i Albaladejo (ectòpic) es pot llegir el procés de reconstrucció pel qual les dones exiliades creen nous espais on poden ser i resistir.

3. Exili i dret. La perspectiva dels drets

S'ha dit⁷³ que la paraula «exili» prové del llatí «ex» i «solum», que es tradueix com a «fora de la terra» o «fora del territori». Tot junt, «exilium», implica la condició de ser desterrat, expulsat o allunyat del lloc d'origen o terra natal i reflecteix la idea d'una separació geogràfica imposada, que va més enllà d'una absència temporal.

Seguint aquests estudis⁷⁴, observem que el terme «exili» encapsula la noció de ser expulsat d'un lloc sense la possibilitat de tornar-hi, portant amb si una càrrega emotiva significativa. A més, l'exili comporta l'experiència d'un desarrelament sobtat i poc preparat, on la connexió amb el lloc d'origen es veu interrompuda de manera abrupta. Així, l'exili implica una vivència complexa de distanciament físic irrevocable de les arrels, amb repercussions en la identitat i la memòria espacial.

Des del punt de vista del dret i dels drets humans, l'exili republicà, el seu estudi, els seus protagonistes i les dues *vorer*es (Maria Zambrano) han aportat, de ben segur, la base humana per anar treballant i proposant un marc normatiu.

Per situar-nos al món del dret, hem de passar, des de la perspectiva de l'exili, com a sortida o allunyament del país d'origen, a la de l'asil, com a protecció legal que es pot obtenir un cop a fora.

L'any 1939, el marc jurídic de l'asil no estava del tot sistematitzat en l'àmbit internacional, però sí que hi havia pràctiques consolidades, sobretot a Amèrica Llatina, on l'asil polític (en ambaixades o com asil territorial) era ja una institució reconeguda en la pràctica i en alguns tractats regionals.

73 «El retorno a Itaca. Imaginarios exílicos europeos», 18° Número Monográfico de FENIX - Red de Investigación sobre mujeres exiliadas y emigradas-. <https://fenix.sites.uu.nl/es/2024/03/13/13o-congreso-de-fenix/>

74 *Idem*: «El retorno a Itaca. Imaginarios exílicos europeos», 18° Número Monográfico de FENIX - Red de Investigación sobre mujeres exiliadas y emigradas-. <https://fenix.sites.uu.nl/es/2024/03/13/13o-congreso-de-fenix/>

Amèrica Llatina fou, per tant, pionera en el reconeixement de l'asil diplomàtic i polític. L'any 1939 hi havia vigents alguns tractats regionals com la Convenció de l'Havana de 1928 sobre asil diplomàtic i la Convenció de Montevideo de 1933 sobre asil polític, que establien certes obligacions als estats, però encara deixaven molt de marge a la interpretació i a la pràctica diplomàtica. Posteriorment, experiències com la Guerra Civil espanyola influïren, sens dubte, en la Convenció sobre l'Asil Diplomàtic (Caracas, 1954), aprovada en el marc de l'Organització d'Estats Americans (OEA).

En definitiva, en l'àmbit global, en aquells temps no existia encara cap convenció universal sobre l'asil territorial i molt manco sobre refugiats.

El dret d'asil es considerava una institució discrecional, de manera que els estats podien concedir asil a persones perseguides per motius polítics, però no tenien l'obligació jurídica de fer-ho, ni tampoc els tercers estats no tenien l'obligació de respectar-ho.

En el context de la Guerra Civil espanyola, moltes ambaixades i consolats estrangers a Espanya (especialment llatinoamericans) varen oferir asil diplomàtic a persones perseguides, tant d'un bàndol, com de l'altre. Per exemple, l'ambaixada de Mèxic va gestionar l'exili massiu cap a Mèxic quan va acabar la Guerra Civil.

Concloem idò que, des d'un marc jurídic de protecció de drets, el terme que entraria en joc seria el d'asil, especialment, l'asil territorial.

Per asil s'entén:

«Protecció que un Estat, en virtut de la seva sobirania territorial, concedeix en el seu territori a determinades persones estrangeres que hi arriben perseguides per motius ideològics, polítics, religiosos, racials o d'orientació sexual que posen en perill la seva vida, la seva integritat física o la seva llibertat a l'Estat del qual procedeixen».

L'asil territorial consisteix en la protecció garantida per un estat a un estranger al seu territori, contra l'exercici de la jurisdicció de l'estat d'origen, basada en el principi de *«non refoulement»*, que comporta l'exercici de determinats drets reconeguts internacionalment.

Temps després de l'exili republicà, la Declaració Universal de Drets Humans de 1948 assenyalà, en el seu art. 14, 1r, que: *«en el cas de persecució, tota persona té dret a cercar asil i a beneficiar-se'n en d'altres països»*.

Des del punt de vista del país receptor, també ha sorgit, posteriorment, el concepte de refugiat, que és més restrictiu que el de sol·licitant d'asil territorial per motius polítics, pel fet que les causes per les quals es pot atorgar l'estatut de refugiat estan taxativament més limitades.

Avançant el segle XX, la Convenció de Ginebra de 28 de juliol de 1951 sobre l'Estatut del Refugiat, va voler fer front a la crisi humanitària ocasionada per la Segona Guerra Mundial i va definir el refugiat en el seu article 1:

«una persona que, a causa de temors fundats de persecució per motius de raça, religió, nacionalitat, pertinença a un determinat grup social o opinió política, es troba fora del seu país de nacionalitat i no pot o, a causa de tals temors, no vol acollir-se a la protecció d'aquest país o que, mancant de nacionalitat i estant fora del país de la seva antiga residència habitual, no pot o, a causa de tals temors, no vol tornar-hi».

En conclusió, l'asilat polític és una persona que té l'efectiva protecció territorial per part de l'estat asilant. En canvi qui té el reconeixent de l'estatut de refugiat d'acord amb la Convenció de 1951 no necessàriament gaudeix de la protecció de l'estat refugi, al marge de la garantia bàsica del principi de «no devolució», per la qual cosa l'estat receptor no té l'obligació de donar-li permís de residència, ni de treball.

Des d'aquest punt de vista, els exiliats republicans foren asilats polítics a Mèxic, pogueren treballar i establir-se, però ho hagueren d'aconseguir pels seus mitjans, amb penúries i molt d'esforç.

Pel que fa al fil conductor amb el qual volem harmonitzar aquest estudi, és a dir, la vivència no voluntària de l'exili, volem afegir una reflexió sobre la pèrdua de la llengua materna.

Avui en dia, té sentit plantejar-se estudis per analitzar, des del punt de vista dels drets humans, la pèrdua de la llengua materna que pateixen les persones exiliades.

Per una part, hi ha diversos documents, informes i línies d'anàlisi elaborades per entitats de l'ONU, com l'UNHCR i la UNESCO, que aborden la importància del manteniment de la llengua materna i les repercussions de la seva pèrdua en contextos de refugi i acollida.

Sense tractar directament la pèrdua de la llengua materna, la UNHCR evidencia que la pertinença i la identitat lingüística són trets crítics per a la integració i el benestar⁷⁵.

Per altra part, els informes del «British Council» i la campanya «Language for Resilience» ressalten que la pèrdua parcial o total de la llengua materna perjudica la resiliència, la salut mental i les oportunitats educatives i laborals de les persones refugiades⁷⁶.

A més de tot això, cal tenir en compte la síndrome d'Ulisses o dol migratori que es descriu com l'estrès acumulat per l'exili i la migració, el qual pot provocar alteracions cognitives i d'adaptació, incloent la dificultat per mantenir la llengua materna (el dol per la llengua).

75 https://www.unhcr.org/centralasia/en/64583-language-refugee-integration.html?utm_source=chatgpt.com

76 https://www.britishcouncil.org/contact/press/language-learning-essential-refugee-resilience?utm_source=chatgpt.com

En definitiva, la capacitat d'entendre aquesta sensació afegida que podem tenir les persones catalanoparlants, pel fet de tenir com a llengua materna una llengua minoritzada, pot ser també una eina molt productiva per mantenir l'empatia i l'actitud acollidora cap els asilats d'avui en dia i les persones immigrants.

V

ORGANITZACIÓ BIOGRÀFICA I RELACIÓ SIMBÒLICA DE LES JURISTES

1. Les juristes

Per tal de no transcriure una biografia cronològica, en relació amb aquestes juristes, destacarem les dades objectives que al voltant de la seva vida hem pogut esbrinar i, al mateix temps, intentarem facilitar una lectura entre línies, pel que fa a les qüestions que podem teixir com a xarxa relacional.

1.1. Un pas previ, breu referència a les juristes que retornaren

En primer lloc, ens referim a Florentina Boadella Glota (Barcelona, 1915-2004), qui va retornar de l'exili al cap de pocs anys.

Florentina estudià Dret i es va col·legiar com advocada. YANES PÉREZ (2015) diu que va causar baixa al 1939, probablement, perquè va marxar a l'exili mexicà.

Segons el PARES, Florentina, d'estat civil fadrina, procedent de França (de Saint-Nazaire) amb el vaixell Flandre, va arribar a Veracruz el 22 d'abril de 1939.

Marion RÖWEKAMP va incloure en el seu estudi l'expedient 441 del Comitè Tècnic d'Ajuda als Refugiats Espanyols (CTARE), pertanyent a Florentina Boadella Clota, per exemplificar les dificultats que les dones van tenir per poder exercir la seva professió a l'exili.

A Mèxic es va casar (potser el 20 de juliol de 1940) amb Raimon Galí Herrera (1917-2005)⁷⁷.

77 GALÍ HERRERA, Raimon, *Signe de contradicció: (7) L'Ebre i la caiguda de Catalunya*. Barcelona: Barcelonasa d'edicions, 1996, p. 452. Galí explica com va passar a França la seva

GALÍ⁷⁸ diu que el matrimoni Galí-Boadella retornà a Catalunya per decisió familiar el 1948, amb la finalitat de seguir lluitant per allò que estimaven: la seva terra, la seva llengua i els seus ideals.

1.1.1. En especial, pel context familiar, Marta Dutrem Domínguez (Lleida, 1914 – Barcelona, 1991)

Marta fou educada en un ambient intel·lectual i científic, va accedir a estudis universitaris, llicenciant-se en Dret per la Universitat de Barcelona. No consta, però, a diferència de les altres, que es col·legiés com advocada, seguint l'estudi de YANES⁷⁹.

El seu pare era Wenceslao Dutrem Solanich, un farmacèutic amb certa fama pels productes que comercialitzava, i la seva mare era Àngela Domínguez. Té dos germans grans; Wenceslao (1909-1979), metge de professió, i Eliseo (1911), advocat i farmacèutic. Per tot aquest context familiar i socio-econòmic, l'experiència de l'exili podia ser, en certes coses materials, menys difícil que per les altres juristes.

Es diu que el començament de la Guerra Civil la va sorprendre a Mallorca amb els seus pares i, des d'allà, varen partir cap a París, com a exiliats. Allà es varen reunir amb els germans grans.

En relació amb la motivació de l'exili, pensem que, a Espanya, al seu germà Eliseo se li va obrir causa per delictes de maçoneria i que el seu pare va ser jutjat per responsabilitats polítiques.

El 19 d'octubre de 1938, Marta i part de la seva família varen embarcar al vaixell Flandre des de França i varen arribar a Veracruz l'1 de novembre de 1938. El seu germà Eliseo es va exiliar a Mèxic el 12 d'agost de 1939 quan es va embarcar al Volendam, des del port de Boulogne sur Mer (Pas de Calais) cap a Nova York. Des d'allà es va traslladar a Mèxic, entrant al país per Nuevo Laredo (Tamaulipas) el 29 d'agost de 1939.

Consta que Marta es va casar amb Alberto Corominas Vigneaux, que la va acompanyar a l'exili mexicà, però aviat es divorciarien. Posteriorment, Marta es casà amb Pietro Brigneti Ravano, amb qui va tenir dos fills.

La residència de la família (en sentit extens) Dutrem, una vegada descartat el retorn a curt termini, fou al carrer Viena (barri de Coyoacán), a prop d'on residia Diego Rivera i Frida Kahlo.

família. La seva mare i tres dels seus germans, el dia 12 de febrer de 1939, amb les darreres unitats del XVIII Cos de l'Exercit. Posteriorment, els quatre varen tornar a Barcelona. El seu pare també retornà el 1942. Ell era soldat i en passar a França fou internat en el camp de concentració de Sant Cebrià durant 15 dies. Després se'n va anar a Cuba i a Mèxic.

78 GALÍ, 1996, p. 6.

79 YANES PÉREZ, *Acceso de la mujer a la abogacía en España*.

El pare de Marta va fundar a Mèxic els Laboratoris Farbar, empresa en la qual van treballar els tres germans.

A la recerca, amb clau femenina, de les relacions personals, deixem apuntat, com enllaç «entre línies», l'entorn de Cuernavaca.

«Óscar Coll se afincó en Cuernavaca, donde construyó varias residencias como la del doctor Wenceslau Dutrem y la del afamado psicoanalista alemán Erich Fromm»⁸⁰.

I afegint el fet que hi podés haver un cert entorn cultural comú, ens interessa destacar la rellevància del Casino de la Selva a Cuernavaca, Morelos, on José Reyes Meza (espòs de M.ª Lluïsa Algarra) va pintar una sèrie de frescos murals, durant la dècada de 1950, destacant alguns d'aquests murals (els fets a partir de 1958) pel seu gran format⁸¹.

1.2. Ascensió Chirivella Marín (València, 1893 – Mèxic DF, 1980)

1.2.1. Els seus estudis de Dret

Es diu que Maria de la Ascensió Chirivella Marín fou la segona dona espanyola que es llicencià en Dret (sembla que la primera fou Carmen López Bonilla, que obtingué la Llicenciatura en Dret el maig de 1921 a la Universitat de Madrid) i la primera advocada espanyola.

Per tant, de les investigacions biogràfiques sobre ella, en interessa fixar-nos que va estudiar Filosofia i Lletres a la Universitat de València (1910-1914). Posteriorment, cursà la Llicenciatura en Dret a les Universitats de Múrcia (1918-1920) i València (1920-1921). Obtingué la Llicenciatura en Dret a la Universitat de València el setembre de 1921⁸².

80 DEL CUETO RUIZ-FUNES, Juan Ignacio, «Arquitectos republicanos en el exilio».

81 El valencià Jesús Martí es va associar el 1940 amb Manuel Suárez, potentat espanyol resident a Mèxic, per fundar Vies i Obres, S.A. L'empresa va donar feina a Félix Candela (uns anys abans de saltar a la fama) i Juan Rivaud, i va desplegar molta activitat a diferents ciutats. Entre la seva vasta producció destaquen els famosos hotels Casino de la Selva a Cuernavaca (diverses ampliacions entre 1940 i 1960). A l'època de les segones reformes, l'any 1956, la propietat de l'Hotel Casino de la Selva era de l'empresari Manuel Suárez, qui va renovar l'arquitectura i en va ordenar una remodelació. En aquells anys, Reyes Meza hi realitza les seves famoses pintures murals de gran format (1958). Veure: DEL CUETO RUIZ-FUNES, Juan Ignacio, «Arquitectos republicanos en el exilio».

82 La revista *Mundo Gráfico*, de 30 de novembre de 1921, insereix una fotografia d'Ascensió Chirivella, destacant al text que ha obtingut les Llicenciatures en Dret i en Filosofia i Lletres. Així com també se'n fa ressò el núm. 1595, corresponent l'11 de desembre de 1921, de la revista *Blanco y Negro*, que igualment publica la fotografia d'Ascensió Chirivella, vestida amb toga.

El 21 de desembre de 1921 va demanar l'ingrés al Col·legi d'Advocats de València i va ser-hi admesa el 12 de gener de 1922, en sessió de Junta de Govern, presidida pel llavors degà José María Carrau Juan, amb la concurrència a la mateixa dels diputats Eduardo Arribarria Ballester i Vicente Guastavino Robba; així com la d'Antonio Cortina Peyró, secretari. No van assistir a la sessió, ni el diputat Carlos Testor Pascual, ni el tresorer Juan Sánchez de León Igual.

Diu la sol·licitud d'ingrés que presentà al Col·legi d'Advocats de València:

«MARIA de la ASCENSION CHIRIVELLA y MARIN, mayor de edad, Licenciado en Derecho, con residencia en esta capital plaza de Santa Cruz número 12 y de las demás circunstancias que constan en su cédula personal, que exhibe, a V.S.I. atentamente expone:

QUE desea alcanzar el honor de ser admitida en el Ilustre Colegio de su dignísima presidencia, para ejercer la profesión, y reuniendo condiciones y requisitos exigidos en las leyes y Estatutos, como acreditan los reglamentarios documentos que acompaña.

SUPLICA a V.S.I. que, previos los trámites que procedan, se digne dar cuenta de esta solicitud a esa ilustrada Junta de Gobierno, y, en su vista, ACORDAR la incorporación de la solicitante al ilustre Colegio de Abogados de Valencia como COLEGIADO EN EJERCICIO.

Lo que espera merecer de V.S.I. cuya vida guarde DIOS muchos años.

Valencia 21 de Diciembre de mil novecientos veintiuno».

En aquesta sessió, es va donar lectura a les sol·licituds d'incorporació al Col·legi presentades per la sra. Maria de l'Ascensió Chirivella i Marín i els srs. Vicente Martínez Uberos i Federico Parreño Lledó i es va acordar concedir-les.

D'aquesta manera, el Col·legi d'Advocats de València procedia a incorporar una dona a les llistes, per primera vegada en la història de l'advocacia a Espanya i dels seus col·legis d'advocats. I això sense que consti cap objecció discriminatòria i sense plantejar qüestions prèvies d'aplicació normativa. El Col·legi d'Advocats de València va entendre que era suficient per a qualsevol persona que hi pretengués pertànyer, fos home o dona, el compliment dels extrems legals i reglamentaris a aquest efecte i l'acreditació del pagament de les quotes col·legials pertinents.

La incorporació d'Ascensió Chirivella sembla que és la que relata⁸³ (encara que de manera confosa) el penalista José Serrano Batanero, en una entrevista realitzada per la periodista Josefina Carabias Sánchez-Ocaña, publicada a *Estampa* (Madrid), núm. 222, edició de 9 d'abril de 1932, amb el títol «*Las mujeres van a ser jueces, notarios, registradores...*»:

«Su padre era un famoso abogado valenciano, y Clara [sic], desde muy joven, empezó a ayudarle de tal forma, que estaba al corriente de todos los asuntos

83 Veure: YANES PÉREZ, *Acceso de la mujer a la abogacía en España*, p. 211.

del despacho como el más experto pasante. Una desgracia hizo que el señor Chiribella quedara imposibilitado para trabajar, y a la familia, bastante numerosa, por cierto, se le planteó un grave problema. Clara [sic] no se asustó lo más mínimo. Empezó a estudiar la carrera, y, ayudada por los grandes conocimientos prácticos que poseía, se licenció en muy poco tiempo y se hizo cargo del despacho de su padre. No tiene idea del asombro que producía en Valencia ver a una mujer ante los Tribunales. Igual le hubiera producido en el resto de España. Por entonces, las más avanzadas a duras penas se decidían a seguir la carrera del Magisterio».

1.2.2. Les seves xarxes: la vida de les dones mitjançant les seves relacions

De la seva biografia coneguda, destaquem que Ascensió neix a la ciutat de València el dia 28 de gener de 1893⁸⁴. És filla d'Ascensión Marín García (Segorbe, 1869 – València, 1967) i de Manuel Chirivella Merseguer (València, 1865-1939), que va ser procurador dels tribunals (entre 1894 i 1938). Ascensió era la més gran de quatre germans: Manuel (1898-1936), que també estudià Dret i fou procurador dels tribunals (entre 1920 i 1936); Rafael (1901-1968), metge; i Teodora (1907).

De les seves xarxes relacionals, per esbrinar temes relatius a la seva professió i, potser, sobre la relació amb altres dones juristes, destaquem la figura del seu pare i la del seu marit, ambdós vinculats al món del dret.

El seu pare, Manuel Chirivella Merseguer (València, 1865-1939), es dedicava a la procuradoria dels tribunals per la qual cosa Ascensió col·laborà amb ell diversos anys i es dedicà, preferentment, als temes de dret civil.

És rellevant que, el 1927, Ascensió passà a la situació de no exercent al Col·legi d'Advocats i que aquesta situació perdurà fins al 1938. Potser va pesar en la decisió de canvi de situació professional, el fet d'haver contret matrimoni el dia 8 de gener de 1926. Potser també el fet que, el 1929, neix la única filla que tindrà Ascensió.

Per tant, respecte de les xarxes jurídiques d'Ascensió Chirivella també destaquem que el seu marit, Álvaro Pascual-Leone Forner [Vinaròs (Castelló), 1 de desembre de 1895] era advocat i diputat a Corts i, més tard, fou magistrat. Militava al Partit Radical Republicà.

El seu marit Álvaro va mantenir una intensa activitat discursiva, coincidint amb l'elaboració de les bases per a l'organització del Comitè Provincial del Partit Radical Republicà (d'Alejandro Lerroux), que varen ser aprovades en l'Assemblea de 28 de setembre de 1932. En aquesta Assemblea es va apostar per: la «*organización de la mujer para las luchas que se avencinan*».

84 Al Carrer de Na Jordana.

A continuació, sobre la xarxa de persones, especialment, amistats (amigues), que pogueren ajudar-la en la fugida i a l'exili, destaquem la seva amistat⁸⁵ amb els fills de Vicente Blasco Ibáñez (1867-1928)⁸⁶. Per tant, podria haver estat amiga de Libertad Blasco-Ibañez Blasco (València 1895-1988), qui també es va exiliar l'any 1938 i s'establí a Mèxic; o de Mario Blasco, ja que aquest era coetani d'Ascensió (1983) i, probablement, també pogué haver estat amiga de Sigfrido (1902), líder del partit PURA (Partit d'Unió Republicana Autonomista), on militava Ascensió.

En particular, es sabut⁸⁷ que Libertad i Ascensió eren amigues i van compartir tardes de teatre i cinema a la València anterior a la Guerra Civil, «quan cap de les dues sospitava que les seves vides estaven a punt de canviar per sempre i que els familiars carrers valencians arribarien a ser un record dolorós des de l'exili». A més: «En l'últim i agitat període del regnat d'Alfons XIII, les dues dones van coincidir sovint en actes del partit republicà on havia militat en vida l'escriptor Vicente Blasco Ibáñez i on encara ho feia el marit d'Ascensió, Álvaro Pascual-Leone».

A la mort de Vicente Blasco (1928), el despatx Chirivella, pare i filla, i el marit d'Ascensió, Álvaro Pascual-Leone, es feren càrrec de la gestió de l'herència⁸⁸. A més, Álvaro Pascual-Leone portava els assumptes legals de la família Blasco, en particular, els temes legals de l'editorial Prometeo⁸⁹.

Probablement, fou també arran d'aquesta amistat d'Ascensió amb la família Blasco-Ibañez que el seu marit Álvaro Pascual prosperà en la política.

Finalment, de les seves xarxes relacionals que ens poden aportar dades sobre l'exili, sabem⁹⁰ que Ascensió Chirivella tenia amistat amb Josep Iturbi Bàguena (València, 1895 – Los Angeles, 1980) i no seria improbable que haguera estat amiga de la seva germana Amparo (1898 – 1969)⁹¹. Això

85 <https://laprimeratoga.es/matrimonio-y-politica/>

86 Pot ser rellevant assenyalar que era amic d'Alejandro Lerroux i organitzà amb ell el Partit Republicà Radical a València, tot i que el 1908 se'n separà per a fundar el Partit d'Unió Republicana Autonomista, que durant la Segona República Espanyola va dirigir el seu fill Sigfrido Blasco-Ibañez.

87 DE LA FUENTE GARCÍA, Mercedes, *Valencianas célebres y no tanto (s. XIII-XXI)*. València, Carena Editors, S.L., 2011, p. 156.

88 Recordem que Vicente Blasco va morir a França, a Menton, el 1928, i, el 1933, ja instaurada la República a Espanya, les seves restes viatjaren a València on rebé una solemne i emotiva rebuda. <https://www.casamuseoblascoibanez.es/en-un-29-de-octubre-de-1933/>

89 DE LA FUENTE, ob. cit., p. 156.

90 José era conegut com el «el fill del afinaor» perquè el seu pare, que es dedicava a cobrar el gas i l'electricitat per la companyia Gas Lebon, per aconseguir uns ingressos extra, afina piano a domicili per la tarda. <https://laprimeratoga.es/matrimonio-y-politica/>

91 Ens interessa aportar dades relatives a la llengua materna del context social de les nostres protagonistes. El biògraf José DOMÉNECH PART, a «*Iturbi 42 años después*», relata la seva entrevista amb José Iturbi i diu que: *al cap de pocs minuts va dir alguna paraula en*

malgrat que, a diferència de la família Chirivella, els Iturbi eren una família d'origen humil⁹².

1.2.3. Trets sobre la seva vida professional i causes del posterior exili

Ascensió Chirivella va col·laborar, durant la Segona República, amb el Partit Radical Republicà i recolzava el sistema constitucional republicà.

El juny de 1932, es formà a Castelló l'agrupació femenina presidida per Teresa Giner Forcada. A l'acte intervingué Ascensió Chirivella, que assenyalà que lamentava la indiferència amb què ha estat tractada la dona en l'aspecte polític i convidà a l'estudi de la recent Constitució republicana de 9 de desembre de 1931. Elogià els principis consagrats a la Constitució republicana, dient: «*que tiene corazón para querer, proteger y defender por igual a todos los españoles, sin distinción de edad, sexo, condición ni estado*».

El mateix mes i any, tornà a intervenir en un míting de constitució associativa femenina a Alcalà de Xivert. Allà, Ascensió Chirivella es refereix al tema de la igualtat de drets. Va ressaltar la necessitat de defensar els drets de les persones més desfavorides: «*defender al humilde, animar al caído, proteger al niño*».

Per tant, des de la seva experiència en dret civil es mostrava, especialment, preocupada per la protecció dels drets de la dona i la defensa de la igualtat davant la llei, propugnant la recerca de la paternitat, com a temàtica molt avantguardista⁹³.

El juliol de 1932, al cinema Capitol de Castelló, es produeix un important acte, a causa de l'ingrés oficial de l'Agrupació Femenina Radical. Ascensió Chirivella intervé en contra de la monarquia dient que: «la bandera bicolor va morir perquè representava una dinastia i una tiara, un rei i un Papa, però no un poble i uns ciutadans».

valencià i em va preguntar si jo ho parlava. Li vaig dir que per descomptat, ja que la meua mare era de Tavernes de Valldigna i, a partir d'aquí tot va fluir en la seva llengua materna, la que sempre havia parlat amb els seus pares, amb la seva germana Amparo i amb la seva dona esposa Maria. <https://www.levante-emv.com/cultura/2021/07/04/iturbi-42-anos-despues-54641520.html>

92 <https://laprimeratoga.es/matrimonio-y-politica/> Als anys vint, els Chirivella Marín, una família acomodada de les de piano al saló, manté amistat amb alguns dels personatges més destacats de la València de l'època, com el músic José Iturbi i l'escriptor i polític Vicente Blasco Ibáñez. José Iturbi, als anys vint, ja era casat (1916) amb la soprano María Giner de los Santos i vivia entre Suïssa, París i València.

93 Hi ha un famós cas (el 1929) sobre la recerca de la paternitat que enfrontà als tribunals a Niceto Alcalá-Zamora i a Clara Campoamor.

Per tot això, és un preuat tresor pel pensament jurídic femení, l'únic document escrit que coneixem d'Ascensió; el seu discurs amb motiu del dia de l'exaltació professional, llegit el 15 de desembre de 1935, al Paranimf de la Universitat Literària de València.

Després de dissertar, culta i breument, sobre el paper de la dona a la cultura renaixentista italiana i a la Revolució Francesa, Ascensió aborda el cas particular de la dona a Espanya. Es centra en destacar l'esdeveniment que va suposar que la dona accedís a la Universitat i, després, particularment a l'advocacia.

El seu feminisme, de la llibertat femenina, sostingué la diferència entre la perspectiva masculina i femenina en l'exercici de l'advocacia:

...la dona no és inferior a l'home ni superior: és absolutament diferent [i] l'advocacia és una activitat d'ampla perspectiva per a la dona, però no és parella la seva missió a la de l'advocat masculí.

Panoràmicament, ja es detecta que les seves idees les podríem qualificar, des de les classificacions posteriors del pensament feminista, de feminisme moderat igualitari, ja que no busca la confrontació home-dona, sinó que es limita a reclamar la diferència sexual, com a horitzó de pensament: «la dona no és inferior a l'home ni superior: és absolutament diferent».

A. El discurs d'Ascensió Chirivella: «La dona i l'advocacia»

Com hem avançat, el dia 15 de desembre de 1935, amb motiu de la solemnitat acadèmica d'enaltiment professional, celebrada pel Col·legi d'Advocats de València, al paranimf de la Universitat Literària de València, Ascensió Chirivella pronuncia un discurs (editat per acord de la Junta de Govern adoptat en sessió de 26 de febrer de 1936)⁹⁴.

«Señoras, Dignísimas Autoridades, Compañeros:

Ha querido la Junta de Gobierno del Ilustre Colegio de Abogados de Valencia, que en la fiesta de exaltación profesional que celebra hoy, llevara yo la voz femenina; y ocurreme, siempre que he de alzarla al servicio de una ilusión, que caigo en un estado emocional tan intenso, que necesito poner en funciones todos los frenos de la voluntad, para que esta voz no se apague; y llega hoy al máximo esa vibración espiritual, por aquellas razones que diera D. Quijote al eclesiástico de casa los Duques: por el lugar en que me hallo y por las personas ante quienes hablo; pero a salvar esas circunstancias coercitivas, me anima y alienta, el enunciado del tema que acompaña al oficio de invitación, acerca del cual debo disertar y que por sí sólo constituye toda la disertación: "La Mujer y la Abogacía". A vosotros,

94 Es troba íntegrament transcrit a: YANES PÉREZ, José Santiago, Tesis doctoral: *Estudio histórico-jurídico del acceso de la mujer a la abogacía en España*. Departamento de Ciencias Jurídicas Básicas, Facultad de Derecho, Universidad de Las Palmas de Gran Canaria, 2015, p. 336.

amigos míos, seguramente no os dirán nada esas dos palabras, pero a mí, ver asociada y del brazo la idea de mujer con la idea de Abogacía, me ha parecido todo un poema con sonido de respeto, de comprensión y de fraternidad, cuyas armonías no había podido percibir en muchos años de vida profesional; porque yo no traigo a esta tribuna más mérito que el de haber abierto las puertas de la Abogacía a la mujer española, por ser la primera que en España, ejerció la profesión, entré por ellas como varón, porque como mujer, no me recibieron: Cuando quise colegiarme y hube de cumplir con el requisito de toma de posesión, se puso sobre la mesa de la Sala de Gobierno de la Audiencia de Valencia, si a esos efectos se me consideraba mujer o varón, y después de varios días de largas y delicadas meditaciones, en los cuales tuvo la Sala so conciencia entre los Evangelios y la Ley, se impuso el espíritu antifeminista del Código, y la Sala resolvió y me comunicó por medio del Fiscal, entonces de Su Majestad, que yo a los efectos profesionales, era varón. Renuncio a describiros la impresión que me hizo el descubrimiento; pero sí he de deciros por lo bajo, para que no salga de aquí, que los dos minutos que viví teatralmente, el papel de hombre, sentí en lo íntimo de mi conciencia un sonrojo y asombro, por el milagro legal. Más tarde, aquel asombro que me asaltara al conocer la decisión de los sesudos varones, sagaces hermeneutas de la Ley, se trocó en comprensión. Era excesivamente nuevo el ejemplo y el espectáculo de la mujer irrumpiendo en las actividades de la vida.

La civilización, lo fundamental de la civilización nuestra, lo había forjado el varón. Únicamente en épocas de crisis y de superación histórica, la mujer toma una parte activa en la vida social y en la vida del espíritu. Dos momentos de singular encanto, porque tienen estilo, acuden a mi memoria: El Renacimiento italiano y la Revolución francesa.

¡Cuántas horas he pasado leyendo y releendo la maravillosa traducción, verdadera creación de estilo, de "El Cortesano", de Baldassare Castiglione, hecha por Boscan! Aquellos juegos espirituales, en una pequeña corte renacentista, entre discretos, coqueterías y divagaciones platónicas, tienen todo el perfume y la sonrisa femenina, que anima una nueva cultura naciente. Nombres excelsos de mujeres, en todas las cortes italianas, constelan y encantan esta época de la historia. La mujer comenta a los neoplatónicos, se ocupa y a las veces tiene opinión, en la política agitada de aquellos tiempos, manda huestes y dibuja diseños para sus trajes. Y aún inspira la mujer verdaderas revoluciones teológicas. Juan de Valdés en Nápoles, estuvo rodeado de las más nobles y discretas damas: Catalina Cibbo: duquesa de Camerino, Isabel Briceño, Victoria Colonna y Julia Gonzaga, entre otras. Mas, las aguas vuelven a su remanso: siglos de quietud, y la mujer desaparece de la vida social y de la vida de la cultura. El siglo XVIII francés, alumbra de nuevo en los albores de la revolución, el espíritu femenino. Durante la Regencia, los filósofos y los enciclopedistas y los aristócratas van dejando la Corte y se refugian en el Salón. A la reunión de Mad. Geoffrin asisten Buffon Helvecio, Montesquieu, Rousseau, Fointenain, Condillac y tanto otros. Rousseau, nos ha dejado una pintura viva y desenfadada de la intimidad de esas tertulias, en "Las Confesiones", y aun en raptos de misantropía llega a escribir: "Estaba tan aburrido de los salones, de los juegos de agua, de los bosquecillos, de los jardines y de los todavía más

fastidiosos cicerones de todo esto; estaba cansado de folletos, clavicornios, de tresillos, de enredos, de insípidas agudezas, de desabridas monadas, de cuentos y de cenas...". Pero en este ambiente que Rousseau vitupera, alienta y vive el espíritu de la mujer: en el salón de Mad. Roland, alrededor de su sillón, se reúnen los girondinos. Mad. Roland, los anima; Mad. Roland, tiene la primera intuición, la intuición genial del partido político. Uno de los grandes historiadores de la Revolución, Madelin, observa que, hasta entonces, todos los movimientos políticos habían estructurado clases; el partido político como unidad permanente, con programa y táctica definida, aparece en esta época: en el salón de Mad. Roland. Y en esta nueva época, en la que vivimos de crisis y superación, reaparece la mujer en la vida de la cultura, y en primer plano en la vida social. La guerra movilizó a la mujer, en todos los países ocupó un puesto oscuro que el varón dejaba abandonado al ir al frente, luchó por su Patria como el combatiente, tanto como el combatiente venció. Y en el trabajo y en la actividad social quedó la mujer.

¿En España? La mujer en nuestro país entró tímidamente en las Universidades, causaba asombro y un poco de risa; llegamos al ejercicio de profesiones liberales, y el asombro, alguna vez tuvo matices de desdén. No era extraño. Éramos las primeras; hay una verdad en Biología que lo es así mismo en Sociología: las especies proféticas son siempre desgraciadas. Comprenderéis ahora, porqué me ha sonado a poema el tema que se me encargaba. La mujer en la Abogacía ha de ser ante todo y sobre todo, mujer, sin mixtificaciones de forma ni de fondo, y las que a estos afanes se dediquen, si quieren aportar algo estimable a la profesión, deben cuidarse de no dejar olvidada en los Claustros de las Universidades, ni en las bibliotecas, ni en la Sala de Togas, su alma femenina, ni un matiz de su fina sensibilidad. Es deplorable el espectáculo de la mujer, que se cree más inteligente, adoptando formas y maneras exclusivamente viriles; que la toga en nuestros hombros no ha de ser túnica rígida y fría, que separa al que la lleva del que la necesita, sino falda cálida y con prestancia donde encuentren regazo, todos los dolores y todas las demandas que hallen hueco en nuestra alma; las que hallen repugnancia o repelan nuestros sentimientos, no deben entrar en nuestros despachos; y para estar en situación de independencia moral, las mujeres no deben aceptar turno; nosotras podremos sin manchar nuestra toga, aceptar la defensa del que roba pan para sus hijos, pero no podremos defender al que roba la inocente pureza de una criatura.

Hay que ser mujeres con nuestras virtudes y nuestros defectos, con lágrimas y con emoción. Precisamente todo el drama de nuestras Leyes es que les falta emoción; por eso, cuando se encontró el Código civil con una mujer, la catalogó entre los sordos, ciegos, mudos, locos y sujetos a interdicción; porque no tuvo emoción, excluyó de la tutela, que es una institución cuasi familiar, a las mujeres, **olvidando que la tutora eterna de la Humanidad ha sido la mujer.**

Y porque le faltó asimismo emoción, cuando se encontró con una criatura, hija de la debilidad, todo el apoyo que le prestó la Ley, es que se marcara el estigma de su origen en el Registro Civil; y para baldón de un cuerpo legal sin fondo ético y sin entrañas, se amonesta a las buenas personas, **para que no molesten a los padres con investigaciones indiscretas.**

Y porque le faltó emoción, olvidó en absoluto al obrero, y en un solo artículo que le nombra, es para injuriarle, ya que, sobre el tanto del salario, declara que será creído el amo y no el criado; ¡Ah, señores! ¿por qué el amo y no el criado? Es que, en un cuerpo legal materialista, como nuestro Derecho Civil, la solvencia económica supone la solvencia moral, no dejando al obrero ni honra ni provecho; y para salir de este olvido, el elemento obrero arrancó una legislación social que está escrita con su propia hambre y con su propia sangre.

Fue necesario que la emoción de un Pueblo compuesto, claro es, de tantas mujeres como hombres, se pusiera en pie, y cantara con voz limpia que salía del alma, los principios fundamentales de un nuevo Derecho, plasmado después en una Carta constitucional, **que tiene corazón para querer, proteger y defender por igual a todos los españoles**, sin distinción de edad, sexo, condición ni estado; y en esta emoción necesaria, en la hora en que ha de forjarse un nuevo Derecho para desarrollar los principios constitucionales, es necesario el sentimiento de la mujer. Como lo es en la interpretación viva y jurisdiccional de la Ley. ¡Hermosa misión del alma femenina, si su vocación logra inspirar sus sentimientos a los preceptos normativos de la vida social y de la vida política del país! Una mujer, como antes decía, debe profesar el Derecho, con dedicación de su alma entera y con desdén absoluto del logro o granjería que le ofrezca: el más noble de los patronatos. Defender al humilde, animar al caído, proteger al niño. Si su influencia excede los linderos de la órbita profesional y tiene una eficacia en los negocios públicos, dar a su actividad política el alto sentido misional para el que fue creada, el de madre; y defenderá al humilde, interpretando y aun ampliando las leyes sociales, y protegerá al niño, aplicando las leyes de Beneficencia y de Instrucción.

Toda otra obra, no nos está ofrecida por nuestro sentido de la vida, ni siquiera por nuestra capacidad de acción. Frecuentemente escuché de labios de algún filosofastro cominero, la conocida afirmación: la inferioridad mental de la mujer. No. La mujer no es inferior al varón ni superior: es absolutamente distinta. Diferente su sensibilidad y distinto su talento, como es distinta su función en la vida. **Actividad y talento de la mujer complementario de la actividad y talento viril.** Todo lo que tiene de absurda nuestra civilización, nace de que está hecha con la mitad de lo humano, no tiene espíritu femenino.

Adaptar la función a cumplir, al temperamento genuino, es el secreto de eficacia que en actividad profesional la mujer encontrará. La Abogacía es una actividad de ancha perspectiva para la mujer, pero no es pareja su misión a la del Abogado masculino. La mujer puede ser buen Magistrado, pero no en todas las causas; será siempre un maravilloso Juez del Tribunal Tutelar de niños. Y ha de ser así por temperamento; una mujer tal vez no entiende con intensidad dramática, las audacias y sutilezas de Erasmo, y sigue emocionada las ternuras de nuestro Luis Vives, cuando trata del "Socorro de los Pobres". Toda otra actitud ante la vida y otra actividad intelectual de la mujer es estéril, monstruosamente estéril y grotesca.

Por ello en esta fiesta de exaltación profesional os hemos de agradecer que hayáis tenido la gentileza de escuchar nuestra voz; os lo debo agradecer por lo

que significa de amable benevolencia para conmigo; os lo debo agradecer por lo que significa de reconocimiento de la existencia de un tipo de Abogado, que, teniendo el mismo atuendo y el título legítimo igual al vuestro, es distinta a vosotros. Que lee las Leyes con distinta voz y busca como vosotros la justicia, pero por distintos caminos. Una actividad tan necesaria como la vuestra, a condición de que no os imite, que más que ejemplo sería deformación, y el remedo infecundo, perdería la intensidad y ganaría la risa de los demás, que siempre mueve a risa las actitudes descompuestas y los ademanes ineficaces.

El Foro es al fin la plaza pública, donde convergen todos los dolores. Discurrir y discutid vosotros, hay bellezas y verdad en vuestra voz, aliento generoso en vuestro pecho, pasión. Dejadnos un lugar para que nosotras podamos tender la mano a los que, por caídos, no tienen pasión, por humildes, no pueden tener generosidad, o por pueriles, no pueden tener fuerza para defenderse.

HE DICHO».

B. El llegat jurídic femení d'Ascensió

Pitjades jurídiques que Ascensió ens deixa a les dones en el seu discurs:

1.- L'aportació de la dona jurista a la professió:

Ens diu que «l'Advocacia és una activitat d'ampla perspectiva per a la dona» i, en ella, la dona ho ha de ser amb un horitzó de pensament propi («sense mixtificacions», és a dir, ni «de forma ni de fons»), amb l'universal femení com horitzó, podríem dir. I això, significa per ella, i com a consell a les advocades, rebutjar i no acceptar mai aquells casos en què «trobin repugnància o repelen els nostres sentiments».

Pensa també que, d'acord amb aquesta fidelitat al seu «ser dona», el marc vocacional propi de la dona advocada segurament s'orientarà cap a «defensar l'humil, animar el caigut, protegir el nen». En relació amb això, també considera que la dona pot ser bon magistrat, però sobretot serà, sempre, per temperament, una meravellosa jutgessa del Tribunal Tutelar de Nens.

No ens pensem que, en aquestes idees, que són de gran valentia, ens parli del «terra d'or» (que neutralitza la teoria del "sostre de vidre"), sinó que, des de l'honestetat⁹⁵, ella, en una professió pràcticament sense dones, observa camps, matèries i institucions on considera que la dona és molt necessària.

El seu discurs no té, evidentment, la censura d'allò políticament correcte del feminisme d'avui en dia, del subjecte neutre. Ella no es veu obligada a perdre el femení singular des del qual viu, sent, pensa i escriu.

95 Virginia WOOLF: «Em sorprenç jo mateixa per les ganes que tinc de dir-vos molt breument i prosaicament que em sembla molt més important esforçar-se a ser una mateixa. No somieu d'influir els altres, us diria jo, si us ho sabés dir abreviadament. Reflexioneu en les coses en elles mateixes». Veure: *Una cambra pròpia*, de Virginia Woolf. La temerària, 2019 (tercera edició, primera al 2014). Traducció de Helena Valentí, p. 137.

2.- Descriu el marc d'un dret femení el qual s'arrela des de les bases, com un ordre simbòlic, avançant-se molt a la seva època:

Parla de l'existència d'uns principis fonamentals d'un nou dret, fet amb el concurs d'homes i dones: «plasmats després en una carta constitucional, que té cor per voler, protegir i defensar per igual tots els espanyols, sense distinció d'edat, sexe, condició ni estat».

Això ho concreta com un nou pacte social, que suposi un «*tertium*»⁹⁶. Essent aquestes idees substrat de la política de les dones o polític del simbòlic.

En correlació amb l'anterior, la llei també s'ha d'interpretar segons l'esperit femení.

Cosa, per altra banda, que no s'ha aconseguit encara a dia d'avui, i només s'apropa a dita proposta, la idea de la interpretació amb perspectiva de gènere⁹⁷.

3.- Plasmacions concretes a les normes civils.

Proposa la «investigació de la paternitat», reclamant la realització d'investigacions de paternitat positives, perquè diu que el Codi Civil espanyol, quan es troba amb una criatura, filla de la debilitat, tot el suport que li presta és, a més, marcar-la amb l'estigma del seu origen en el Registre Civil.

1.2.4. El cost de l'exili: La seva professió

Quan esclatà la Guerra Civil espanyola, Ascensió Chirivella es va dirigir, amb la seva filla, a diverses poblacions (Calp, Finestrat, Terrassa i Puigcerdà), on sembla que els bombardejos no eren tan intensos i era més fàcil obtenir aliments.

Com a conseqüència de l'entrada de les tropes franquistes a Catalunya, el gener de 1939, Ascensió i la seva filla van passar a França, on es varen reunir amb Álvaro Pascual-Leone, després d'assistir aquest a la darrera reunió de les Corts republicanes, a Figueres.

96 Idea formulada a partir de la següent proposta: «*el derecho femenino producirá reglas y mediaciones válidas para mujeres y hombres. En realidad, el derecho femenino es un derecho sexuado que nace de la constatación de que los sexos son dos: su universalidad es una forma histórica y lógicamente nueva, que requiere reflexión también filosófica. (...) el derecho femenino se sitúa como un tertium en el conflicto entre los sexos. Asume esta función por la razón que hemos dicho, que nace de la constatación de que los sexos son dos y se desarrolla manteniéndola*» de la jurista italiana Lia CIGARINI, *La política del deseo*, Barcelona: Icaria, 1995, p. 109.

97 Per contextualitzar amb el pensament actual aquesta idea, veure: POYATOS i MATAS, G. «Juzgando con perspectiva de género, y del niño/a, las prestaciones por riesgo durante la lactancia natural. A propósito de la Sentencia del Tribunal Superior de Justicia de Canarias 1339/2019, de 17 de diciembre». *Revista De Trabajo Y Seguridad Social. CEF*, 2020 (443), pp. 109-119.

Álvaro i jo ens havíem significat com a servidors de la república. En eixe món absurd que començava a construir-se, la nostra fidelitat a la democràcia ens hauria costat la vida. No podíem mirar enrere però tampoc sabíem el que ens esperava endavant⁹⁸.

A França, la família va residir a les localitats de Vernet des Bains, i, posteriorment, a la localitat portuària de Le Havre.

El dia 16 de maig de 1939 varen embarcar a Saint-Nazaire, als cellers del vaixell francès Flandre, amb rumb cap a Mèxic, on varen arribar, a Veracruz, el dia 1 de juny de 1939.

Álvaro Pascual es va traslladar immediatament al Districte Federal a buscar feina, trobant-ne com a venedor de llibres d'una editorial de Dret. Més endavant, s'hi traslladaren Ascensió i Blanca.

El 1947, Álvaro Pascual va començar a treballar com a assessor jurídic a l'Institut Mexicà de l'Assegurança Social (*Instituto Mexicano del Seguro Social*), sent encarregat de la *Mesa de Amparos*. Álvaro Pascual-Leone Forner va morir a Mèxic el 12 de novembre de 1953.

Ascensió Chirivella, igual que Álvaro, no va continuar l'exercici de l'advocacia a Mèxic. Tampoc no ens consta que es dediqués a cap altre professió.

Ascensió Chirivella va morir a Mèxic el 9 d'abril de 1980.

A la recerca, amb clau femenina, de les relacions personals, deixem apuntat el camp jurídic de les assegurances i la cobertura social pel fet que, aquesta temàtica, és un possible nexa relacional amb una altra jurista, Marta Dutrem. Tot això perquè prenem en consideració el fet que el seu germà, Wenceslao Dutrem, va ser membre de la «Mutual dels Metges de Catalunya i Balears» i un dels principals impulsors de la Borsa del Metge Català a Mèxic.

Així mateix, amb idèntica pretensió, destaquem el fet de la producció a Mèxic de la pel·lícula «La barraca» (de Roberto Gavaldón, 1944), adaptació de la novel·la homònima de Vicente Blasco Ibáñez, en la producció de la qual la filla del novel·lista, Libertad Blasco Ibáñez, va participar. Per això mateix, se'n va fer també una versió en valencià, amb l'expectativa de poder retornar aviat a Espanya.

Aquest fet el podem relacionar amb la recerca de xarxes invisibles, des d'un context més general, perquè:

Un dels efectes col·laterals que va tenir a les cinematografies dels països de parla hispana l'arribada dels republicans exiliats va ser potenciar la producció de pel·lícules de temàtica espanyola en part també per l'aportació cultural dels cineastes exiliats i els alts nivells de solidaritat entre ells⁹⁹.

98 Ascensió Chirivella. <https://www.youtube.com/watch?v=17WZfvvveac>

99 RODRÍGUEZ, Juan, «El cine del exilio republicano», p. 486.

1.3. Maria Lluïsa Algarra Coma (Barcelona, 1916 – Mèxic, DF 1957)

1.3.1. Els seus estudis de Dret

Maria Lluïsa Algarra Coma va estudiar Dret a la Universitat de Barcelona. Va acabar la carrera el 1938.

El 1936 va ocupar la Secretaria del Comitè Revolucionari del Palau de Justícia de Barcelona.

Posteriorment, el 2 de desembre de 1936, encara sent estudiant, fou nomenada¹⁰⁰ jutgessa de Primera Instància i d'Instrucció de Granollers, pel conseller de Justícia de la Generalitat de Catalunya, Andreu Nin [membre del POUM (Partit Obrer d'Unificació Marxista)].

Fou la primera dona jutgessa espanyola¹⁰¹.

100 *Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya*, núm. 339, 4 de desembre del 1936, p. 844.

101 El diari «La Publicitat» celebra el seu nomenament amb el titular «El primer jutge femení a Catalunya» i la insta a «rompre vells motlles per tal d'estructurar una millor justícia social».

Va ser cessada per Rafael Vidiella el dia 2 de febrer de 1937 (coincidint amb el fet que el PSUC va ocupar el Departament de Justícia de la Generalitat) i degradada a auxiliar administrativa de jutjat (del *Tribunal de Espionatge, Derrotisme y Altra Traïció*)¹⁰².

1.3.2. Les seves xarxes: la vida de les dones mitjançant les seves relacions

Es diu que, a París, es va trobar amb Picasso, Tristán Tzara i Miró i que aquest últim la va relacionar amb Fernando Gamboa (un funcionari mexicà del SERE) perquè li arreglés la seva documentació i pogués arribar a Mèxic¹⁰³, la qual cosa no degué ser senzilla.

Pensem que es donava preferència als homes i a les famílies, i que la creença que les dones corrien menys perill si retornaven va justificar que a moltes dones soles se les pressionés per retornar a Espanya, per la dificultat d'evacuar tantes persones cap Amèrica¹⁰⁴.

Es dubta si Algarra va arribar a Mèxic en el Sinaia, vaixell que va portar la primera emigració de refugiats espanyols durant el govern de Lázaro Cárdenas, o en el Flandre.

En un article d'Alejandra HERRERO¹⁰⁵, la filla de la dramaturga, M.ª Reyes Reyes Algarra, explica que, després de la fuga del camp cap a París, la seva mare va arribar a Veracruz amb el Sinaia.

Aquest vaixell va partir del port de Seta el 25 de maig de 1939 i va arribar a Veracruz el 13 de juny de 1939.

102 Dades obtingudes de: VÁZQUEZ OSUNA, Federico. «Las primeras mujeres juezas y fiscales españolas (1931-1939) Las juristas pioneras». *Arenal: Revista de historia de las mujeres*, 2009, v. 16, núm. 1, pp. 136, 142-143.

103 GONZÁLEZ, «Primavera inútil de María Luisa Algarra: realidad y simbología del exilio francés», p. 233.

104 LEMUS i CORDERO, p. 587.

105 HERRERO, Alejandra et VALERO, Vida, «El fenómeno teatral y María Luisa Algarra: Análisis de "Sombra de Alas"», *Tema y Variaciones de Literatura*, núm. 23, 2005, UAM, p. 241. També comenta (p. 243) que els pares de la coautora de l'article, Vida VALERO, que eren catalans, arribaren també amb el Sinaia. <https://fpabloiglesias.es/wp-content/uploads/2020/01/sinaia.pdf>

Però sobre això també hi ha confusió perquè els pares de Vida VALERO (1948), Joaquín Valero Villagrasa (Tarragona, 1912- Mèxic, 1985) i Filomena Borrás Ledo, s'exiliaren a Mèxic, arribant al port de Veracruz el 7 de juliol de 1939, a bord del vapor Ipanema. <https://pares.mcu.es/ParesBusquedas20/catalogo/autoridad/272935>

Per tot això, podem arribar a pensar que el nom Sinaia va ser aquell que va quedar en el record i en els relats dels avis i que aquest nom equival al record d'una travessia com experiència de memòria col·lectiva, més enllà del precís nom del vaixell a bord del qual es varen haver d'exiliar.

Aleshores, ja ho hem anticipat abans, seguint la cronologia, les dates no concorden¹⁰⁶.

La fitxa d'entrada d'Algarra a Mèxic és del 29 d'abril de 1939, data que coincideix amb l'arribada del vaixell Flandre, el 21 d'abril, que va sortir de Saint-Nazaire el 4 d'abril.

Fos com fos, M. Lluïsa Algarra va aconseguir una presència escènica a Mèxic, la qual hauria estat molt superior si no hagués mort tan jove (als 41 anys) i hauria esdevingut una de les influències més grans de l'exili teatral espanyol a Mèxic, ja que va formar part dels autors deixebles de Rodolfo Usigli¹⁰⁷. També va escriure nombrosos guions de cinema¹⁰⁸.

En definitiva, la formació cultural d'aquesta jurista, Algarra, és innegable, per la qual cosa encara sorprèn més el fet que no hagi ocupat un lloc destacat, proper al cas de María de la O Lejárraga o de María Zambrano. Una explicació probable és el fet que la seva mort es produeix en uns moments històrics on l'exiliat era oblidat i la dictadura franquista vivia la seva plenitud.

Tanmateix, Algarra participa de les mateixes característiques que aquestes altres autores, seguint NIEVA¹⁰⁹:

«La utilización del simbolismo mítico contribuye, por un lado, a la legitimación de su perspectiva ideológica; les permite además un relativo distanciamiento respecto de las dolorosas circunstancias que están detrás de su gestación, mientras que dota a sus creaciones de un alcance que, paradójicamente, trasciende la eventualidad de la circunstancia histórica concreta».

Les seves obres són una mostra palpitant d'una mirada peculiar i genuïna cap als seus personatges, sempre dotats d'una «jovialitat desafiadora», davant de les misèries del món, una mirada que troba la capacitat d'estimar com a reducte¹¹⁰.

106 GONZÁLEZ, «Primavera ...», ob. cit., p. 233.

107 Formà part dels joves deixebles d'Usigli i de Novo, que propugnaren el nou realisme mexicà. Aquests nous dramaturgs escrivien un diàleg col·loquial, directe, antiliterari, contraposat al lirisme lorquià que proposava el teatre d'alguns directors i autors del recent exili espanyol. «*El nuevo realismo de esta generación se fundaba en la trama compleja de situaciones íntimas, paradojas, ironías crueles, contrastes sociales, anagnórisis profunda, lucha generación, represión moral, clamor de cambio en tonos contenidos, no pocas veces resignados, casi siempre preñados de un pesimismo intramundano, ya fuera en la claustrofobia urbana o provinciana, ya fuera en la jovialidad desafiante*» (com era el cas de les obres de María Lluïsa Algarra). Veure: DE TAVIRA, 2003, p. 25.

108 Es citen: «*La posesión*» (dir.: Julio Bracho, 1949), «*Amor se dice cantando*» i «*La venenosa*» (dir.: Miguel Morayta, 1957) i «*Nosotros dos*» (basada en la seva primera i única novel·la «*Tampico*» que sembla que es va perdre).

109 «Mito e historia ...», p. 125.

110 Veure: DE TAVIRA, 2003, p. 25.

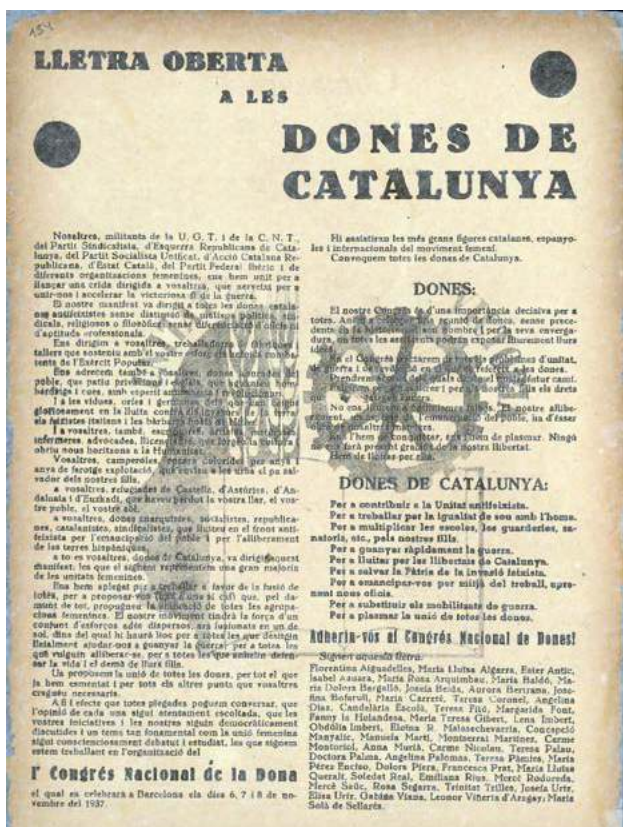
1.3.3. Trets sobre la seva vida professional i causes del posterior exili

M.ª Luisa Algarra s'incorporà al periodisme legal un cop iniciada la guerra, publicà a *La Rambla* i *Última Hora*; col·laborà a la revista femenina *Companya*, on escrigué un seguit d'articles sobre temes jurídics, i també a *Catalans!*

Fa entrevistes dinàmiques, diàlegs vius, que els de la seva primera obra teatral (*Judith*) degueren alimentar. En aquesta línia, publicà una entrevista a la diputada Margarita Nelken (*Catalans!* de 20 de febrer de 1938) i l'article «Com i per què es divorcia la gent a Catalunya» (*Catalans!* d'1 de març de 1939).

En definitiva, la gràcia d'Algarra és que, amb ironia, fa reportatges jurídics ben valents.

Així mateix, va participar activament en el Primer Congrés Nacional de la Dona, celebrat els dies 6 i 7 de desembre de 1937 al Palau de la Música de Barcelona, en el qual va presentar l'informe: *Les reivindicacions conquerides per la dona en la lluita antifeixista* (Revista *Companya*, n.º 11, de 6 de novembre de 1937).

Revista Companya, n.º 13, de desembre de 1937.

A. El seu escrits jurídics, en especial, referits al dret civil

Del seu periodisme jurídic o, més bé, dels seus escrits jurídics, especialment, des del camp del dret civil, trobem una bona mostra a la revista *Companya* (1937), la qual s'edita amb col·laboració transversal entre dones molt diferents.

Maria Lluïsa Algarra inicià a la revista una secció sobre els aspectes masclistes del Codi Civil de 1889, que pretén demostrar l'avanç significatiu que havia suposat en els drets de les dones.

Paradoxalment, una dona que ha arribat a ser la primera jutgessa de Catalunya i de tot l'Estat espanyol, ha de denunciar amb ironia, en publicacions divulgatives, articles del Codi Civil espanyol que prohibien a les dones, a ella mateixa, ser testimonis d'un testament o tutors de menors.

1.- Al segon número de Companya (d'1 d'abril de 1937), hi apareix un article titulat «Un raig de llum inexorable sobre el fosc Dret, arcaic i egoista».

Un raig de llum inexorable sobre el fosc Dret, arcaic i egoista

19 DE JULIOL

JA fa molt temps que he après de viure de cara al sol.

I fa molt temps —oh, sí, molt temps també!— que s'ha deixat de banda, públicament i notòria, una col·lecció de teories respecte a la personalitat femenina, sintetitzades i apuntalades en les del vell Schopenhauer, ogre i malcarat, que parlava malament de les dones perquè elles el trobaven insuportable.

Portem anys i anys de literatura i d'oratoria a favor nostra. Se'ns han donat tota mena d'explicacions i satisfaccions —oh, ha estat emocionant!—, s'ha escampat als quatre vents que la nostra naturalesa específica ens feia creditors a l'honrosa igualtat, i s'ha afirmat rodonament que s'havia acabat el «més» i el «menys»...

Però a l'hora de les coses positives... res, germanes, res...

Com és possible? Si el dret de la dona a l'honrosa igualtat ningú no intenta discutir-lo ja s'ha fet nervi i carn de la nostra vida moderna, veieu... Tothom hi està d'acord!

Sí... Tothom hi està d'acord menys al Codi civil, i per tant, és com si no haguéssim avançat un pas.

És prodigiós. El nostre benaventurat Codi del 1887 continua fent la seva placida ruta a través de l'època sotragada, poblada de flames, de batets i de crits, sense ossabentar-se de res. D'onç de la seva aparició sembla haver-se recobert d'una misteriosa pell de porc espi. El promulgador amb el propòsit de què fos revisat cada deu anys... i no cal dir que ningú no s'atrevisi a posar-li la mà al damunt durant tota la seva vigència fins al 19 de juliol del 1936. S'havia erigit a creure invulnerable, com si cadascun dels seus títols hagués estat submergit en sang de drac i wagnerià.

I no cal dir tampoc que a ell no se li ha d'onar amb històries d'emancipació femenina. Tots els seus missatges arcaics —divertits a còpia d'ésser indignants—, que semblen redactats per un deixeble vençat de Schopenhauer, Nietzsche i Verges Vila a la vegada, perduren quasi dins del cor mateix del segle XX, com una cascava verasallesca enmig d'una remesa de caçadores de gamusa.

I eren tan durs i encarrtonats, que la Constitució de la República del 31 els feu frontallar un xic, però no aconseguí enderrocar-los.

Tan sols coagueren, onhilats per una llei del nostre Parlament, a la liberal Catalunya, Catalunya ha estat sempre inquiet, comprensiva i revolucionària: el seu dret de tots els temps es més ample i generós que els altres drets liberals. I aquesta llei, posada en vigència el dia 1 de gener del 1935, que concedia la igualtat plena i absoluta a la dona catalana casada, ha confirmava una vegada més, ja no em mofa quan dic que fou emocionant. El raig de llum del «seny» havia fet ressaltar, inexorablement, la pols i les terranyines de la vella legislació.

Però a la resta d'Espanya el fòrsil jurídic del 1887 continuava marxant en la penombra. Semblava molt lluny encara el dia en què havia d'arribar el raig de llum inexorable, tota el qual es veia la magnitud de les taies del entranzitat Codi. Jo m'ofereixo, companyes profanes en Dret, a informar-vos en articles successius de tot el que hi havia en aquell arcaic cos jurídic en contra nostra. Us asseguro que mai no heu imaginat tant com hi havia! Quan us en donareu compte apreciareu més encara els avantatges que, en el camp de les lleis, ens ha portat a les dones el 19 de juliol, amb el seu raig de llum inexorable.

És una realitat que es toca i que es viu per les dones de tot l'èbria. En el simbolisme de la veritable Justícia, ultra una bona als ulls, una balança i una espasa, jo hi afegiria uns espòltadors, per desterrar els corcs i les aranyes del fosc arcaisme. I moi com ara no havien fet tanta feina... Fora, fora els vells criteris rovellats i ridiculitzats Claror també per a nosaltres, ja que fa tant de temps que vivim de cara al sol!

S'han acabat els eufemismes. És la primera vegada que sembla que Maria Lluïsa ALGARRA va de debò...

Maria Lluïsa ALGARRA
va de debò...

Artista de primera intenció.

US PARLA EL METGE

La pell exigeix certa cura higiènica amb la qual evitem la visió insuportable de malalties.

Podem classificar les pells en tres grups.

Pells normals, dites així per estar cobertes de quantitat suficient de grassa.

Pells seques, les que per defecte del funcionament de les glàndules sebàcies estan mancades de la grassa normal.

Pells greixoses, que tenen un excés de grassa.

Les pells normals poden irritar-se quan l'aigua usada està carregada de calç. Remarquem que a l'acció noiva de la calç s'hi afegeix la dels sabons de mala qualitat, que tenen un excés d'alcalins i de perfums artificials.

Les persones que tenen la pell sensible, irritada i pertorbada al sexe femení, poden neutralitzar la calç elegant al·logant del bany de 40 a 80 grams de carbonat de sosa o de bicarbonat sòlid. No es pot recomanar afegir-hi glicerina per no ésser el seu greix susceptible per a coagular-se. Les glicerines, a base de líquids són pràctiques per a ésser usades per les persones de pell sensible.

Les pells seques necessiten més cura a l'hivern perquè la sequedat augmenta i mesura que la temperatura és més baixa. Les persones de pell molt seca pateixen amb freqüència crisis de picor, que esdevé una veritable tortura. L'aigua amb excés de calç és encara més dolenta per a elles.

Després del bany es pot aconseguir una fricció de la femella següent a les parts on la pell és més seca:

Glicerina neutra de bona qualitat.....	25 grams
Alguns de nous d'oli tendre.....	75 grams
Alguns de nous d'oli tendre.....	75 grams

Podem substituir la glicerina pel glicerol d'amidó, quan la pell està molt vermella. Les regions seques descalzades, com la cara i les mans, i en les dones se coll i els envoltatges, es poden friccionar-les amb els dits impruvis de coleres fresc.

Les pells greixoses toteren i suporten bé l'oli i els sabons.

Si la pell és molt greixosa es d'aconsejar empror algun en la que prèviament s'hagin fet bullir de 5 a 15 grams de borat de sosa per litre. És convenient l'ús de sabons de sòlida.

És indicada una loció d'irritació amb alcohol confortat.

Les dones preses i amb aquesto menys de pell tenen a la cara, al nivell del front, ganyes i nans, una irritació causada per l'excés de grassa, que pot desaparèixer amb una loció d'irritació de la següent fórmula:

Bona de vege.....	7 grams
Alcohol.....	75 grams
Aigua.....	100 grams
Alguns de nous d'oli tendre.....	25 grams
Alguns de nous d'oli tendre.....	25 grams

© Archivos Estatales, cultura.gob.es

Transcripció¹¹¹:

Un raig de llum inexorable sobre el fosc Dret, arcaic i egoista

Ja fa molt temps que he après de viure de cara al sol.

I fa molt temps —oh, sí, molt temps també!— que s'ha deixat de banda, públicament i notòria, una col·lecció de teories respecte a la personalitat femenina, sintetitzades i apuntalades en les del vell Schopenhauer, ogre i malcarat, que parlava malament de les dones perquè elles el trobaven insuportable.

111 Les transcripcions s'han obtingut amb ajuda d'un programa de IA, amb l'única finalitat de facilitar la visibilitat necessària per la lectura dels documents originals fotografiats.

Portem anys i anys de literatura i d'oratória a favor nostre. Se'ns han donat tota mena d'explicacions i satisfaccions —oh, ha estat emocionant!—, s'ha escampat als quatre vents que la nostra naturalesa específica ens feia creditors a l'«honrosa igualtat», i s'ha afirmat rodonament que s'havia acabat el «més» i el «menys»...

Però a l'hora de les coses positives... res, germanes, res...

Com és possible? Si el dret de la dona a l'«honrosa igualtat» ningú no intenta discutir-lo ja! S'ha fet nervi i carn de la nostra vida moderna, veieu... Tothom hi està d'acord!

Sí... Tothom hi està d'acord menys el Codi civil. I, per tant, és com si no haguéssim avançat un pas.

És prodigiós. El nostre benaventurat Codi del 1889 continua fent la seva plàcida ruta a través de l'època sotragada, poblada de flames, de batecs i de crits, sense assabentar-se de res. D'ençà de la seva aparició sembla haver-se recobert d'una misteriosa pell de porc espí. El promulgaren amb el propòsit de què fos revisat cada deu anys... i no cal dir que ningú no s'atreví a posar-li la mà al damunt durant tota la seva vigència fins el 19 de juliol del 1936. S'havia arribat a creure invulnerable, com si cadascun dels seus títols hagués estat submergit en sang de dragó wagnerià.

I no cal dir tampoc que a ell no se li ha d'anar amb històries d'emancipació femenina. Tots els seus missògins articles —divertits a còpia d'ésser indignants—, que semblen redactats per un deixeble «enragé» de Schopenhauer, Nietzsche i Vargas Vila a la vegada, perduren quasi dins del cor mateix del segle XX, com una casaca versallesca entremig d'una remesa de caçadores de gamusa.

I eren tan durs i encartonats, que la Constitució de la República del 31 els féu trontollar un xic, però no aconseguí enderrocar-los.

Tan sols caigueren, anihilats per una llei del nostre Parlament, a la liberal Catalunya. Catalunya ha estat sempre inquieta, comprensiva i revolucionària: el seu dret de tots els temps és més ample i generós que els altres drets ibèrics. I aquesta llei, posada en vigència el dia 1 de gener del 1935, que concedia la igualtat plena i absoluta a la dona catalana casada, ho confirmava una vegada més. Ja no em mofro quan dic que fou emocionant. El raig de llum del «seny» havia fet ressaltar, inexorablement, la pols i les teranyines de la vella legislació.

Però a la resta d'Espanya el fòssil jurídic del 1889 continuava marxant en la penombra. Semblava molt lluny encara el dia en què havia d'arribar el raig de llum inexorable, sota el qual es veïés la magnitud de les tares del entronitzat Codi. Jo m'ofereixo, companyes profanes en Dret, a informar-vos en articles successius de tot el que hi havia en aquell arcaic cos jurídic en contra nostra. Us asseguro que mai no heu imaginat tant com hi havia! Quan us en donaré compte apreciareu més encara els avantatges que, en el camp de les lleis, ens ha portat a les dones el 19 de juliol, amb el seu raig de llum inexorable.

És una realitat que es toca i que es viu per les dones de tot Ibèria. En el simbolisme de la veritable Justícia, ultra una bena als ulls, una balança i una espasa, jo hi afegiria uns espolsadors, per desterrar els corcs i les aranyes del fosc arcaisme. I mai com ara no havien fet tanta feina... Fora, fora els vells criteris rovellats i ridículs! Claror també per a nosaltres, ja que fa tant de temps que vivim de cara al sol!

S'han acabat els escepticismes. És la primera vegada que sembla que va de debò...

2.- Vegeu també: «“Furiosa abominatio feminae”. Una malaltia soferta pels legistes del 1889» al núm. 3, de 15 d’abril de 1937.

Es una feina sorprenentment emocionant i pintoresca la que'ns espera. Consisteix — ja vàrem anunciar-ho en un passat article introductiu — en cercar els enteranyinats articles missatgers del Codi civil del 1889 i, en tenir-los, alçar-los enlaire com una sargantana agafada per la cua, cridant ben fort: «Mireu, mireu què corria encara per casa nostra! Oh, com es nota que només féiem les neteges a milges.»

Estem disposats a obrir amb l'atenció concentrada i terrible d'un Sherlock Holmes perquè no se'ns n'escopi ni un. Tots els preceptes del Codi que van contra la dona, i que abans del 19 de juliol encara regien, seran tretts de llurs recans i mostrats públicament sota la llum del sol d'avui, com esteses damunt la platina del microscopi, perquè tots els sentats i els comprensius dignes, en observar-los «Característiques pre-diluvianes. Missaginia furibunda. Crueltat màxima i egoisme arbitrari.»

Però no cometré l'error d'esmentar en primer lloc els que fan referència a la dona casada.

Perquè en un «menú» els plats forts es serveixen ordinàriament a darrera hora, i en un programa de cinema el «film» sensacional sol ésser l'últim.

Així també, quan es tracta de posar de manifest unes «normatges», ha de començar-se per les de menys categoria i anar augmentant el to fins arribar a l'enormitat summa.

Primer deixem pas als detallets...

Hi ha un article al Codi — un article petit i substanciós — que demostra fins a quin punt ens considera el legislador dignes de confiança.

Es al 681. Diu: «No podrán ser testigos en los testamentos: 1.º Las mujeres, salvo lo dispuesto en el artículo 701.» [Ja ens referirem també a aquesta famosa excepció.] I sequeixen, en apartats successius, els menors, els que no són veïns, els orbes i els sord-muts, els que no entenguin l'idioma del testador, els que tinguin trastornat el judici, els que hagin estat condemnats per falsificadors o perjurs, etcètera.

I no es tracta precisament de què això d'ésser testimoni ens faci una il·lusió baixa. (Pel que a mi toca, confesso que no me'n fa gens.) Però és que no era possible dedicar-nos més flors en menys paraules. Després de semblant lletania, ja poden venir els poetes dient-nos que la dona és l'obra perfecta de la Natura, compendi de gràcies i de virtuts. Ja poden venir a passar-nos pels núvols... El més probable és que els diguem, amb les elles juntes i la cara de prunes agres:

—Mireu, deixeu-nos estar de cantalles. No ens heu servit de res. Llegiu l'article 681, i sabreu el que la gent formal opina de nosaltres.

La gent formal del 1889 opina que «ni pensar en confiar a una dona «això» d'ésser testimoni d'un testament! Quina ideal! A una dona un paper de responsabilitat! A una criatura com la do-

na, que té sempre la versatilitat i la inconsciència d'un menor, que mai no és capaç de fer-se càrrec de les situacions, com no se'l pot fer un pagès que baixi del «trasy» que acostuma a mirar sense veure, com un cec, i a escoltar sense sentir, com un sord, que té el cervell racialment comparable al d'un idiota; que té normalment inclinacions tenebroses o donar gat per llebre, com un falsificador consumat, i que és aficinada a desfigurar la veritat dels fets, com un perjur redomadíssim!

Confiar a una criatura de tal índole una missió de transcendència! I ara! Si ens ho haguéssim de creure, tant ens valdria llançar-nos de cap a mar.

Menys mal que no ens ha criem.

I anem per l'excepció de l'article 701. Resulta que se'ns deixa ésser testimoni d'una voluntat pàstuma en el cas especialíssim del testament fet en temps d'epidèmia. Aleshores «servim» perquè hi ha mortalitat en gran escala, i no és hora d'anar fent escarafalls...

Però... ens hom tornat ton mallo-

dest! De la manera que han anat les coses, i sobent als legistes atacats per la «furiosa abominatio feminae», qualsevol ens fa deixar de dubtar de si, en efecte, «se echa mano» de nosaltres perquè no es pot triar... o bé de si ho estat disposat així amb l'esperança de què se'ns encomani l'epidèmia! M. Llivia ALGARRA

© Archivos Estatales. cultura.gob.es

Transcripció¹¹²:

«FURIOSA ABOMINATIO FEMINAE»

Una malaltia soferta pels legistes del 1889

És una feina sorprenentment emocionant i pintoresca la que'ns espera. Consisteix — ja vàrem anunciar-ho en un passat article introductiu — en cercar els ente-

112 Les transcripcions s'han obtingut amb ajuda d'un programa de IA, amb l'única finalitat de facilitar la visibilitat necessària per la lectura dels documents originals fotografiats.

ranyinats articles misògins del Codi civil del 1889 i, en tenir-los, alçar-los enlaire amb una sargantana agafada per la cua, cridant ben fort: «¡Mireu, mireu què corria encara per casa nostra! Oh, com es nota que només fèiem les neteges a mitges».

Estem disposats a obrar amb l'atenció concentrada i terrible d'un Sherlock Holmes perquè no se'ns n'escapi ni un. Tots els preceptes del Codi que van contra la dona, i que abans del 19 de juliol encara regien, seran trets de llurs recons i mostrats públicament sota la llum del sol d'avui, com estesos damunt la platina del microscopi, perquè tots els sensats i els comprensius diguin, en observar-los: «Característiques pre-diluvianes. Misogínia furibunda. Crueltat màxima i egoisme arbitrari».

Però no cometré l'error d'esmentar en primer lloc els que fan referència a la dona casada.

Perquè en un «menú» els plats forts es serveixen ordinàriament a darrera hora, i en un programa de cinema el «film» sensacional sol ésser l'últim.

Així també, quan es tracta de posar de manifest unes enormitats, ha de començar-se per les de menys categoria i anar augmentant el to fins arribar a l'enormitat summa.

Primer deixem pas als detallets...

Hi ha un article al Codi —un article petit i substanciós— que demostra fins a quin punt ens considera el legislador dignes de confiança.

És el 681. Diu: «No podrán ser testigos en los testamentos: 1.º Las mujeres, salvo lo dispuesto en el artículo 701». (Ja ens referirem també a aquesta famosa excepció.) I segueixen, en apartats successius, els menors, els que no són veïns, els orbs i els sard-muts, els que no entenguin l'idioma del testador, els que tinguin trastornat el judici, els que hagin estat condemnats per falsificadors o perjurs, etcètera.

No es tracta precisament de què això d'ésser testimonis ens faci una il·lusió boja. (Pel que a mi toca, confesso que no me'n fa gens.) Però és que no era possible dedicar-nos més flors en menys paraules. Després de semblant lletania, ja poden venir els poetes dient-nos que la dona és l'obra perfecta de la Natura, compendi de gràcies i de virtuts. Ja poden venir a passar-nos pels núvols... El més probable és que els diguem, amb les celles juntes i la cara de prunes agres:

—Mireu, deixeu-nos estar de cantarelles. No ens heu servit de res. Llegiu l'article 681, i sabreu el que la gent formal opina de nosaltres.—

La gent formal del 1889 opina que «ni pensar en confiar a una dona «això» d'ésser testimoni d'un testament»! Quina idea! A una dona un paper de responsabilitat? A una criatura com la dona, que té sempre la versatilitat i la inconsciència d'un menor; que mai no és capaç de fer-se càrrec de les situacions, com no se'l pot fer un pagès que baixi del «tros»; que acostuma a mirar sense veure, com un cec, i a escoltar sense sentir, com un sord; que té el cervell racialment comparable al d'un idiota; que té normalment inclinacions tenebroses a donar gat per llebre, com un falsificador consumat, i que és aficionada a desfigurar la veritat dels fets, com un perjur retocadíssim!

Confiar a una criatura de tal índole una missió de transcendència! I ara!

Si ens ho haguéssim de creure, tant ens valdria llançar-nos de cap a mar.

Menys mal que no ens ho creiem.

I anem per l'excepció de l'article 701. Resulta que se'ns deixa ésser testimonis d'una voluntat pòstuma en el cas especialíssim del testament fet en temps d'epidèmia. Aleshores «servim» perquè hi ha mortalitat en gran escala, i no és hora d'anar fent escarafalls...

Però... ens hem tornat tan malfiades!

De la manera que han anat les coses, i sabent els legistes atacats per la «furiosa abominatio feminae», qualsevol ens fa deixar de dubtar de si, en efecte, «se echa mano» de nosaltres perquè no es pot triar... o bé de si ha estat disposat així amb l'esperança de què se'ns encomani l'epidèmia!!

3.- «Tu no pots ésser tutor» al núm. 4, d'1 de maig de 1937.

Transcripció¹¹³:

**TU NO POTS ÉSSER TUTOR!
És una amable i delicada frase que el codi civil adreça a les dones**

IMAGINEU-VOS per un instant un individu que procedís d'un altre planeta menys absurd i menys ingrati que el nostre, i que conegués regularment l'idioma

113 Les transcripcions s'han obtingut amb ajuda d'un programa de IA, amb l'única finalitat de facilitar la visibilitat necessària per la lectura dels documents originals fotografiats.

castellà, però no el sentit de la paraula «mujer». Imagineu-vos així mateix aquest intel·ligent fill de Júpiter o de Saturn amb un codi civil espanyol entre els dits i llegint per pura curiositat l'article 237, que ve a dir, si fa no fa, el que segueix:

«No pueden ser tutores: los que han sido penados por robo, hurto, estafa, falsedad, corrupción de menores, escándalo público; los que tienen mala conducta y cuya forma de vivir se desconoce; los enemigos del menor que ha de ser tutelado, los comerciantes quebrados de mala fe y las mujeres».

Estem convençuts que ja no us serà tan difícil d'imaginar la garrofa i els comentaris de l'intel·ligent fill de Júpiter, Saturn o de qualsevol dels estels de la Via Làctia:

–«Mujeres»? Sens dubte es tracta d'alguna altra mena refinada de criminalitat... El legislador espanyol ha obrat plausiblement allunyant els menors de la perniciosa influència de «mujeres», corruptors i altra gentussa... Uff! Quines «pintes»!–

No, companyes: el codi civil no ens atorga tampoc la seva confiança per tal que les dones, d'una manera general, portem a terme les funcions de la tutoria.

Una cosa que semblava tan femenina, oi? Tenir cura absoluta d'un infant que s'estima, conduir els seus passos no sols en el terreny material del seu benestar físic, sinó també en el terreny positiu i sòlid del dret... Vigilar amorosament, fermament, el camí del germanet que també ha quedat orfe, del nebot predilecte, de la nena a qui es prefereix i es comprèn millor que ningú d'ençà que va néixer, per una raó o altra... No és cert que sembla una missió ben nostra?

Doncs no, senyor!

Ni parlar-ne, ni parlar-ne! Tota aquesta lletania dels instints maternals, de què les mans femenines han estat fetes suaus i fèrtils perquè pugin millor els menuts, i que, més que cap altre mitjà, la persuasió i la diplomàcia de la dona faran tornar pel bon camí les ovelletes esgarriades, són mentides que han inventat els homes galants per a enlluernar-nos... Mentides com temples, senyors romàntics... Ja sabem que per a bressar i educar infants, mil vegades més indicat que una dona és un carabiner...

UNICAMENT, com una mercè especialíssima, podien ésser tutores dels seus néts, com a darrer recurs, les àvies paterna i materna. Una dona no pot ésser tutora del seu germà sa i normal, la custòdia del qual no presenta problemes difícils; però, en canvi, el codi li encomana la tutoria del seu germà foll, plena d'obstacles i de cap de cap un autèntic aperitiu.

I, sobretot, aquelles àvies privilegiades i aquelles germanes a qui han fet una tan agradable distinció, no han de fardar massa! Un home podria influir-les indugudament respecte al menor o incapacitat que tutelien, aconsellar-les, coaccionar-les en perjudici del tutelat (també és cosa provada que la dona, en casar-se, ja no és capaç de veure-hi de cap ull). I en canvi...

En canvi, la malfiança que el legislador semblava tenir envers els marits d'aquestes germanes s'esfuma del tot quan els crida perquè formin part del consell de família... que, naturalment, ha d'ésser integrat només per varons... Abans de què cap dona, per germana que sigui, posi en un consell de família la seva planta pecadora, s'hi admet, segons l'article 294, «cualquier persona honrada».

Ens imaginem una escena conjugal força curiosa. El marit (aquell que podia influir perniciosament la seva muller-tutor) es disposa a acudir a un consell de família que ventilarà qüestions referents a un germà menor de l'esposa.

ELL: — Ja l'arreglaré, jo, al teu germanet! El que necessita és aixarop de bastó... S'ha pensat que ens ha de fer anar a tots de corcoll? ELLA: — Per favor! No el tracteu massa durement... Té un caràcter sensible, que s'ha d'entendre, i... ELL: — Romanços! Veuràs, avui, al consell... Si m'han de creure a mi... ELLA: — No diràs res en contra d'ell, veritat? ELL: — No necessito criteris teus. Tinc la meua opinió formada respecte a aquest mocós. Diré el que em sembli!

Un cop de porta, molt de les circumstàncies. Ella es queda a casa, rosegant-se els punys.

I és que, segons el codi civil, les úniques influències temibles són les indirectes.

4.- També escriu contes de dones valentes (n.º 7, d'1 de juliol de 1937)¹¹⁴.

114 Veure: GRANELL ROSICH, Alba, *La dona als contes de guerra de Companya*. Treball de Fi de Grau. Grau en Filologia catalana, Curs 2019-2020, Universitat de Barcelona.

B. Les seves obres de teatre abans de l'exili

Als efectes del nostre estudi, podem observar que l'obra de M. Lluïsa Algarra pot tenir diferents òptiques d'anàlisi, que la fan permeable i adaptable amb el pas dels anys.

En molts d'estudis, trobem el primer enfocament que hem seleccionat, és a dir, la recerca en l'obra d'Algarra de senyals i identificacions amb la Guerra Civil, amb l'exili, i amb la vida burgesa a Barcelona. Aquests estudis posen la mirada en la ideologia, en la motivació de l'exili, en la militància política i, evidentment, en Europa. Aquesta temàtica direm que és el primer enfocament possible de l'obra d'Algarra.

Un segon enfocament es dona quan la seva obra és analitzada després de la seva mort, en context mexicà i per persones que no formaren part de l'exili, sinó des del punt de vista de la dramaturgia mexicana, com a categoria de producció literària. Des d'aquesta perspectiva, ens sorprèn que, tractant-se de les mateixes obres, les idees es converteixen en avanços socials que, en els primers anàlisis de la seva obra, des de la perspectiva dels estudis sobre l'exili, no havien rebut cap èmfasi. Per tant, hi ha una vessant de lluita pels drets i per la defensa dels dèbils que, tant es pot trobar des de la mirada de quan es varen escriure, com des de la mirada d'avui en dia.

«Se escribe para reconquistar la derrota sufrida siempre que hemos hablado largamente», escriu María Zambrano, per qui escriure és el contrari de parlar: «si hablando nos vamos haciendo prisioneros de lo inmediato, escribiendo encontramos una libertad que solo se encuentra en lo perdurable»¹¹⁵.

a.- «Judith»

La seva primera obra, *Judith*¹¹⁶, premiada en el concurs de Teatre Universitari de Catalunya, es va representar el 16 de octubre de 1936 en el teatre *Poliorama* de Barcelona, per la companyia d'Enric Borrás i Oriol.

DE TAVARA (2003, p. 14), amb mirada retrospectiva, potser ens dona una clau per comprendre el caràcter polifacètic d'aquesta jurista, dramaturga i persona involucrada en la societat jurídica del moment:

«Tal vez en el análisis de esa crisis catalana en esa crisis española, en el centro de aquella crisis europea, surjan las claves precisas para apreciar el despertar de conciencia que alienta a esta dramaturgia precoz. Que en su microcosmos es capaz de contener la tormenta que se avecina».

115 SILVA ROJAS, Matías, «La 'Carta sobre el exilio'. Método, exilio y memoria en María Zambrano», p. 131.

116 Publicada per Emilio CARBALLINO en una antologia a Mèxic, el 2008. També: *Judith: comèdia en tres actes*. Associació d'Investigació i Experimentació Teatral. Març-Juny 2001.

Juan Pablo HERAS GONZÁLEZ¹¹⁷ en ofereix una aproximació a aquesta obra.

Judith és una jove incompresa que viu aïllada a la seva pròpia família. La seva mare i els seus germans són frívols i superficials, aferrats als convencionalismes socials de la burgesia catalana del moment.

Dos personatges masculins disposen un horitzó mític al voltant de la solitud de Judith: el pare, ja desaparegut, del qual va heretar les seves inquietuds segons el parer de la insuportable mare, i que constitueix per a l'heroïna un record viu on refugiar-se; Àngel, recentment malcasat amb una de les seves germanes, capaç d'entrar a l'impenetrable món de Judith fins al punt d'ajudar-lo a regular la seva fòbia cap a la gent, confessar-li el seu amor prohibit i allargar-li la mà per a la fugida, cosa que ella finalment rebutja, incapaç de trencar en realitat els barrots de la cel·la social.

Dos mites encarnats en homes: un paradís perdut i una via de fugida, però que semblen no ser suficients perquè Judith es decideixi a enfrontar-se cara a cara contra el que la societat n'espera, contra les convencions que se simbolitzen en el personatge de Carmen, la mare.

Finalment fuig per estudiar a Alemanya, però ancorada encara al permís matern, assumint la derrota.

Judith inaugura el tipus de dona inadaptada persistent, segons la crítica, en tots els textos d'Algarra; en definitiva, un personatge femení abarrotat per un torrent d'energia i sentiment que, ni ella, ni la societat, són capaços d'assumir del tot. Un treball acurat en el diàleg, així com l'estudi del comportament social de l'ésser humà com a tema principal.

Algarra sembla reivindicar l'existència d'una sensibilitat i fins i tot d'un pensament genuïnament femení, que xoca de front amb allò exigit al seu sexe per la societat, fins i tot per a aquells que s'esforcen a acostar-s'hi.

En definitiva, observem el femení lliure o la llibertat femenina que ha existit sempre. Entre 1935 i 1936, anys que tantes coses trasbalsen, Algarra esbossa¹¹⁸, en aquesta primera obra, criatures femenines, d'una sensibilitat i pensament genuïnament de dona, figures femenines sense gairebé interlocutors.

1.3.4. El cost de l'exili (I)

Probablement, després de caure Barcelona (el 26 de gener de 1939) davant les tropes franquistes, M.ª Lluïsa Algarra va marxar a França.

117 HERAS GONZÁLEZ, Juan Pablo, «Maria Luisa Algarra, una autora del exilio: trayectoria dramática», *Revista Signa-UNED* (Madrid), núm. 15, 2006, pp. 325-339.

118 IBARZ, Mercè, «Dur desig de durar», a: *Pioneres modernes. Dotze autores de l'escena catalana 1876-1938*. Tarragona: Arola Editors, 2020, p. XVII.

Durant la Segona Guerra Mundial col·laborà amb la resistència francesa. Fou empresonada un temps en algun dels camps francesos per a exiliats (Argelers, El Barcarès o Sant Cebrià de Rosselló)¹¹⁹.

La filla de la dramaturga, M.ª Reyes Reyes-Algarra, explica¹²⁰ que, després de la fuga del camp cap a París, la seva mare va arribar a Veracruz a bord del Sinaia, el primer vaixell que el govern de Lázaro Cárdenas va posar al servei dels republicans espanyols. Aquest vaixell va partir del port de Seta el 23 de maig de 1939 amb més de mil cinc-cents refugiats espanyols.

Retornant a aquesta qüestió, sembla que, com a prova irrefutable, s'ha trobat¹²¹ la fitxa d'entrada de la dramaturga a Mèxic, on consta la data de 29 d'abril de 1939, que coincideix amb l'arribada del vaixell Flandre, el dia 21 d'abril, que havia partit de Saint-Nazaire el dia 4 d'abril.

Prova que viatjà amb el Flandre i no amb el Sinaia potser també seria la seva amistat amb Diego de Mesa, qui va arribar a Mèxic amb aquest vaixell, i també els testimonis¹²² de la relació que es va mantenir i de la amistat que va perdurar, entre els que viatjaren junts amb ella. Per això, deduïm que l'amistat amb Diego de Mesa provenia d'aquesta travessia.

María Luisa Algarra també va deixar empremta del seu pas per França, abans de l'exili a Mèxic, a la seva obra, escrita, però, posteriorment: *Primavera inútil*.

119 En alguns estudis [per exemple, de Luis DE TAVIRA (2003, p. 14) i de Juan Pablo HERAS GONZÁLEZ, cit. p. 7], es diu que Algarra va fugir cap a França on va ser arrestada i empresonada durant un període de tres anys, alternant presons i el camp de Le Vernet. Va aconseguir fugir del camp i arribar a París on va formar part de la Resistència francesa, abans de partir cap a Mèxic a finals de l'any 1942. Tanmateix, Rocío GONZÁLEZ, analitzant la seva obra, diu que aquestes informacions han estat mitificades per la pròpia autora, la qual guardava un zel absolut per la seva vida privada a més de fer-se una «autoconstrucció tràgica». Per començar, l'autora no creu que Algarra estigués tres anys empresonada, i menys al camp de Le Vernet que era un camp reservat als homes. Va poder ser enviada als camps d'Argelers, de Le Barcarès o de Saint-Cyprien (Sant Cebrià) durant els primers mesos de la Retirada, ja que en aquests camps sí que hi havia dones. No obstant això, no era la tònica general per a les dones ja que, un dels fets diferencials entre homes i dones a l'exili francès fou que, a les dones, se les va permetre més llibertat de moviments pel fet que: [se] «*las separó de los varones y las recluyó en albergues improvisados, menos duros que los campos*» (LEMUS i CORDERO, p. 587).

120 HERRERO, Alejandra et VALERO, Vida, «El fenómeno teatral y María Luisa Algarra: Análisis de "Sombra de Alas"», *Tema y Variaciones de Literatura*, núm. 23, 2005, UAM, p. 241.

121 GONZÁLEZ, J., p. 227-228. També aporta l'índex onomàstic del SERE i comprova que als arxius de la Fundació Pablo Iglesias l'autora no està a la llista de passatgers del Sinaia.

122 Emilio CARBALLIDO qui conegué a Lluïsa Algarra a Mèxic i va saber de les seves vivències probablement per confidències d'amistat, no parla del nom del vaixell, potser perquè, per ella, no era tant significatiu. Diu que ella «*venía de la España leal, luchó en la guerra, fue a dar a Francia a un campo de concentración; allí estuvo hasta el último boleto del barco que la trajo. Vino también Diego de Me[z]ja*».

En relació amb aquesta obra, es diu que Algarra s'inicià¹²³ en el teatre mexicà de la mà de José de Jesús Aceves¹²⁴ i *Proa Grupo*¹²⁵ (el major intent del moment de donar suport als nous autors de Mèxic des de 1942 a 1947¹²⁶).

El 2 d'agost de 1944 s'estrenà «Primavera inútil» i al setembre l'obra es tornà a representar al Teatre del Sindicat Mexicà d'Electricistes, per *Proa Grupo*, dirigida per José de Jesús Aceves.

A. «Primavera Inútil»

Algarra va escriure aquesta obra l'any 1942¹²⁷ (i pensem que vivia a Mèxic des del 1939), per la qual cosa es pot deduir que les vivències dels refugiats antifeixistes allotjats en castells a prop de Marsella pogué ser coneguda per l'autora per mitjà d'amistats¹²⁸. Tristán Tzara era amic d'Algarra i era amic de Nancy Cunard. Aquesta va ajudar als intel·lectuals republicans llogant-los un castell perquè s'hi allotgessin i també pot haver-hi cert paral·lisme entre aquesta dona i un dels personatges de l'obra (*madame Riviera*)¹²⁹.

Es considera que aquesta obra és un al·legat magnífic de la vida, en un moment difícil, no només per als espanyols, sinó per a tota Europa i el món sencer.

«La primavera no es fecunda, es inútil cuando no se puede salvar al viejo continente, y la única esperanza queda en los países amigos como México»¹³⁰.

-
- 123 HERAS GONZÁLEZ, Juan Pablo, «María Lluïsa Algarra, una autora de l'exili: trajectòria dramàtica», p. 329. Aquest assenyalava que l'ambient en el qual es mouen els personatges entronca amb títols del teatre major d'Aub, com *La vida conyugal* o *El rapto de Europa* i també conclou que l'obra de María Luisa Algarra no va aconseguir mai «el prestigio literario de un Max Aub». En sentit diferent, al diàleg entre Emilio CARBALLIDO i Luisa Josefina HERNÁNDEZ (a: Tonatiú JUÁREZ, «Recordando a María Lluïsa Algarra») es diu (E. CARBALLIDO): «De todos los refugiados creo que era el talento de dramaturgo más importante que llegó de España. Tenía un talento universal que se comunicaba con nosotros. Ella sí contactó con todos nosotros. Las obras de Max [Aub] están bien, pero para hacerlas en el cine. ... Fue un hombre querido, pero como autor teatral no encontró un vínculo entre sus obras y el público mexicano».
- 124 «es considerado con justicia el precursor decisivo de la modernización del teatro mexicano del siglo XX. Promotor independiente de admirables emprendimientos teatrales, renovador incansable de repertorios», cit.: DE TAVIRA (2003, p. 26).
- 125 Continuador del *Teatro de Orientación*, «tipo de teatro experimental que ensaya definir las formas de la nueva dramática y de lo puramente escénico» (cit.: DE TAVIRA, 2003, p. 21).
- 126 HERAS GONZÁLEZ, Juan Pablo, «María Luisa Algarra, una autora del exilio: trayectoria dramática». *Signa: Revista de la Asociación Española de Semiótica*, n.º 15, 2006, p. 328.
- 127 Any en el qual Algarra va aconseguir la condició d'asilada política a Mèxic.
- 128 GONZÁLEZ NARANJO, «Primavera inútil de María Luisa Algarra: realidad y simbología del exilio francés», p. 230.
- 129 GONZÁLEZ, «Primavera Inútil ...», p. 230, citant les memòries de María Teresa León.
- 130 GONZÁLEZ NARANJO, «Primavera inútil de María Luisa Algarra: realidad y simbología del exilio francés», p. 234.

La primavera, època de renaixement, amor, esperança, es converteix en una estació assassina, detestable i inútil.

Per això, es planteja: No va ser a la primavera quan es va proclamar la nostra efímera Segona República espanyola? No va ser a la primavera quan Algarra va viure els seus primers mesos a l'exili? No va ser durant aquesta estació quan Franco es va emparar del poder?

Rocío GONZÁLEZ NARANJO¹³¹ i Juan Pablo HERAS GONZÁLEZ¹³², ens ofereixen uns profunds anàlisis dels significats d'aquesta obra teatral, els quals ens interessa recollir, panoràmicament, de manera lliurement resumida i integrada.

Primavera inútil posa en escena un grup d'antifeixistes, feliços i despreocupats, refugiats en un castell abans de la capitulació de França.

1.- El castell és una cruïlla de camins on coincidiran un catàleg de personatges que representen tota mena d'actituds davant la guerra i que només tenen en comú ser tots víctimes dels feixismes.

2.- En aquest ambient, sorgeix l'amor entre Walter i Irma. Els seus sentiments es tradueixen perfectament en la situació per la qual passava Europa cap a 1943. Si Walter viu algun temps feliç és gràcies a l'amor d'Irma o, dit d'una altra manera, si Europa viu esperançada és per l'amor a la llibertat de gent com la protagonista, pel fet que, com l'autora, Irma també havia rebut una educació liberal¹³³.

3.- La passió d'una dona, Irma, és l'únic motor enfront a un món erigit d'obstacles¹³⁴. L'amor s'erigeix com a motivació fonamental de la protagonista, entrant en conflicte, fins i tot, amb els somnis de llibertat que la van portar a l'exili.

Per a Algarra, l'amor es configura com una força suprema que dignifica i salva l'ésser humà, en uns temps en què la guerra i la dictadura els condemnen que els seus actes només estiguin regits per l'instint de supervivència¹³⁵.

4.- L'oportunitat del viatge representa Amèrica, el refugi promès per als protagonistes, que arriba, en alguns moments, a certs trets d'utopia, d'espai obert i en blanc, on els personatges podrien reescriure una nova vida¹³⁶.

Irma (en el primer acte) escriu a uns amics que viuen a París, amics que l'ajuden a aconseguir un passatge de vaixell, però Irma decideix quedar-se a

131 «Primavera inútil de María Luisa Algarra: realidad y simbología del exilio francés», pp. 228-234.

132 «María Luisa Algarra, una autora del exilio: trayectoria dramática», pp. 328-331.

133 Cit., «Primavera inútil de María Luisa Algarra: realidad y simbología de exilio francés», p. 232.

134 HERAS, «María Luisa Algarra, una autora del exilio: trayectoria dramática», p. 333.

135 HERAS, «María Luisa Algarra, una autora del exilio: trayectoria dramática», p. 331.

136 HERAS, «María Luisa Algarra, una autora del exilio: trayectoria dramática», p. 330.

França i treballar per a la resistència; rebutjant així una oportunitat d'embarcar-se cap a un futur segur a Mèxic.

Tot i això, l'esperança per salvar Europa, que sembla representar l'amor d'Irma per l'abúlic Walter, transforma el viatge salvador en una fugida, en una covardia¹³⁷.

Walter sent que, en acceptar l'ajuda d'Irma no ha guanyat autonomia, sinó una consciència més gran de la seva inutilitat. És per això que veu en el suïcidi l'única manera de tornar-li el sacrifici, tallant així l'únic llaç que uneix Irma amb Europa, obrint-li la porta a Amèrica i salvant-la de la guerra.

Simbòlicament, el suïcidi final de Walter evidencia que no és possible salvar Europa, que camina cap a la seva autodestrucció, i que l'exili és inevitable.

El segon passatge que rep Irma per partir cap a Mèxic és per un vaixell que surt del port de Saint-Nazaire (probablement, com hem dit abans, potser un fet més que fa pensar que es tracta del Flandre, el vaixell que coincideix amb les dates de l'arribada d'Algarra a Veracruz)¹³⁸:

«Un comité de auxilio a refugiados... Me comunican que el día 20... sale un barco de Saint Nazaire... a las siete de la tarde... Y que mi nombre está en la lista de pasajeros... Que el pasaje es gratis, y que toda la documentación está arreglada... si quiero ir...».

Rocío GONZÁLEZ conclou¹³⁹ amb una idea que pogué ser determinant en la vida de totes les nostres juristes per passar pàgina¹⁴⁰ i adaptar-se a la nova vida:

«...en la representación [de Primavera Inútil] debía respirarse una ilusión por el final de la guerra mundial y la vuelta al régimen republicano español. Lo cual, como bien sabemos, no sucedió».

Des del segon enfocament que havíem fixat per l'anàlisi de l'obra d'Algarra (essent el primer la vivència de l'exili), el rerefons social, la lluita pels febles, el feminisme: «hi ha (en l'obra) espai per a batalles dialèctiques sobre el conflicte entre acció i idea entorn del paper de l'intel·lectual en la revolució proletària; sobre les possibilitats de la joventut per canviar el món o envellir-lo abans d'hora»¹⁴¹. Per això, amb Walter, l'autora demostra el seu interès pels éssers perduts, desarrelats, pels incapaços d'enfrontar-se a la vida.

137 «María Luisa Algarra, una autora del exilio: trayectoria dramática», p. 330.

138 Cit., «Primavera inútil de María Luisa Algarra: realidad y simbología del exilio francés», p. 233.

139 «Primavera Inútil ...», p. 235.

140 «es una tesis defendida así por la propia autora, mostrando que los intelectuales son los que pueden guiar al pueblo, pero también sacrificarse por la libertad», veure: «Primavera inútil de María Luisa Algarra: realidad y simbología del exilio francés», p. 231.

141 HERAS, «María Luisa Algarra, una autora del exilio: trayectoria dramática», p. 333.

Des del feminisme, és rellevant¹⁴² l'avanç a l'època que suposen certes actituds de la protagonista Irma com la crítica que fa als contes infantils, on el príncep ha de superar diverses proves per guanyar-se l'amor de la princesa, pel fet que a la seva història d'amor, és ella el príncep, enfront a Walter, malaltís i feble.

Al diàleg entre Emilio CARBALLIDO i Luisa Josefina HERNÁNDEZ (a: Tonatiu JUÁREZ, «Recordando a María Lluïsa Algorra»¹⁴³) es parla de la temàtica homosexual que abordava «Primavera inútil» segons la crítica en el moment d'estrenar-se, temàtica aquesta que no surt mencionada abans. Al contrari¹⁴⁴, l'estranya relació de maltractament emocional de Max cap a Walter s'interpreta en clau de simbolismes¹⁴⁵ poc relacionats amb la homosexualitat¹⁴⁶.

«Emilio Carballido – Yo creo que esa mujer escribía adelantada a su momento. Obras que en esos días nadie las entendía y que ahora se leen como obras actuales, muy bien.

L.J. Hernández – Se me ha olvidado decir de María Luisa que, cuando estrenó Primavera inútil, se organizó un gran escándalo, no por incomunicación, al contrario, por abundante comunicación. Es una obra de tema homosexual, sin moraleja, ni moralina. Es una obra contemporánea nuestra».

Posteriorment, L.J. Hernández, fa el següent matís¹⁴⁷:

-
- 142 GONZÁLEZ NARANJO, «Primavera inútil de María Luisa Algorra: realidad y simbología del exilio francés», p. 232.
- 143 JUÁREZ, Tonatiu. «Recordando a María Lluïsa Algorra». *Assaig de teatre: revista de l'Associació d'Investigació i Experimentació Teatral*, 2001, n.º 26, pp. 73-76. <https://raco.cat/index.php/AssaigTeatre/article/view/145636>.
- 144 Especialment NIEVA («"Mujer moderna" ...», ob. cit., p. 58, nota 11), seguint a DOMÈNECH (2010, p. 49), afirmen que el text de l'obra no indica res respecte a la condició homosexual de Walter.
- 145 Així es diu: «Se siente casi en la obligación de salvar a Walter – Europa – de las manos de Max – misterioso compañero de este último que lo tiene anulado, y que nos hacer pensar en la personificación del fascismo – y, aunque Algorra muestre con ello una idea del "amor romántico", podemos pensar que lo escribió pensando en su propio punto de vista hacia los más necesitados en aquellos momentos. A partir de la situación extraña de Walter y su "cuidador", se muestra el estado en el que se encuentra Europa en una interpretación simbólica. Como dijimos anteriormente, a Walter le acompaña otro compatriota suyo que los otros habitantes del castillo no aprecian: Max. Este último trata mal al joven, no quiere que se relacione con nadie, le da órdenes». Veure: GONZÁLEZ NARANJO, «Primavera inútil de María Luisa Algorra: realidad y simbología del exilio francés», p. 233.
- 146 NIEVA assenyala: «Aunque (Walter) pudo soportar durante años la dependencia de Max, no puede asumir ahora que sea una mujer (Irma) la que mantenga la casa, al estar más preparada que él para la lucha y el trabajo»; «esta inusual situación cuestiona abiertamente la identidad masculina de Walter, puesto que le impide ser el líder de la pareja y realizar la función de proveedor y protector asignada tradicionalmente a los varones. De ahí que entre en un estado depresivo que le conduce, finalmente, al suicidio» («"Mujer moderna" ...», pp. 53-43).
- 147 SALVAT, Ricard, 1934-2009. «Luisa Josefina Hernández amb Emilio Carballido al fons», *Assaig de teatre: revista de l'Associació d'Investigació i Experimentació Teatral*, 2001, núm. 29, p. 13-28, <https://raco.cat/index.php/AssaigTeatre/article/view/145680>

«Respecto a "La primavera inútil", es obra de tema homosexual, como dice Juárez, pero está tratada con tanta naturalidad que es absolutamente pionera en el tema.

E. Carballido - La obra de María Luisa despertó susto, polémica. El tema homosexual había sido tocado por los autores nada más que una o dos veces y con mucha cautela. Y ahora venía esta catalana refugiada, como Max Aub y Buñuel (y amiga de ellos), y con todo su desmaño y su fantástica estatura de más de metro noventa, a mostrarnos elegancia, tranquilidad, oficio, para hacer un drama que abría caminos al teatro y a la libertad, y franqueza que iba a caracterizar la segunda mitad del siglo».

1.3.5. El cost de l'exili (II): Una altra manera de parlar de justícia

Maria Lluïsa Algarra aconseguí marxar a Mèxic el 29 d'abril de 1939.

Posteriorment, va contraure matrimoni amb el pintor mexicà José Reyes Meza (Tampico, 1924)¹⁴⁸ i visqueren al carrer Nazas (*en un pis que era tota una casa però humil*, relata Emilio CARBALLIDO¹⁴⁹).

Lluïsa Algarra va morir prematurament l'any 1957. Al diàleg entre Emilio CARBALLIDO i Luisa Josefina HERNÁNDEZ (a: Tonatiu Juárez, «Recordando a Maria Lluïsa Algarra»), aquesta (qui fou amiga de Lluïsa Algarra els darrers anys: «*La traté mucho, podría decir que fui muy íntima amiga suya durante siete años, hasta su muerte*») conta que Lluïsa Algarra va morir d'una hemorràgia cerebral que se li va infectar i que: «*No nos dijo nunca que se dio o le dieron un golpe en la cabeza*».

El 1965, ja difunta ella, les seves filles vivien a la colònia Juárez, carrer de Londres¹⁵⁰.

Algarra va desenvolupar una extraordinària i brillant carrera com a dramaturga a Mèxic¹⁵¹.

La seva carrera dramàtica a Mèxic conté:

148 Probablement es coneixerien en el context dels grups teatrals que proliferaven aquells anys. Al voltant de 1942, José Reyes Meza formava part de l'agrupació *Teatro Estudiantil Autónomo* (organitzada per Xavier Rojas -qui seria molt amic de Lluïsa Algarra) i va destacar com a escenògraf.

149 Pròleg de: «*Antología de obras dramáticas*».

150 HERRERO, Alejandra et VALERO, Vida, «El fenómeno teatral y María Luisa Algarra: Análisis de "Sombra de Alas"», *Tema y Variaciones de Literatura*, núm. 23, 2005, UAM, p. 239.

151 Edició de las obres d'Algarra per la ADE (Asociación de Directores de Escena): ALGARRA, María Luisa, *Primavera inútil, Casandra o la llave sin puerta, Los años de prueba*, edició de Luis DE TAVIRA, Publicaciones de la Asociación de Directores de Escena de España, Madrid, 2003.

1. A finals dels anys 40 publicà *Sombra de alas*, que no es va estrenar fins al 2004 (al *Foro de Casa de Teatro de Ciudad de México*).
2. El febrer de 1953, es representà *Casandra*, dirigida per Pedro Galván, al *Teatro del Caballito*.
3. El juny de 1954, es representà *Los años de prueba* al *Palacio de Bellas Artes*, per part del *Grupo Sagitario*, dins del marc d'un concurs de grups teatrals de D.F. i obtingué el premi a la millor obra mexicana. Aquesta obra es reestrenà l'agost de 1954 al *Teatro Ródano*, dirigida per Luis G. Basurto. Posteriorment, el 1955, rebé el premi Juan Ruiz de Alarcón de l'Agrupació de Crítics de Teatre, com a millor obra de l'any.
4. Per últim, *Una pasión violenta unía* fou escrita a finals dels anys 50.

A part d'aquestes obres, durant els anys 1946 i 1947, Algarra es vinculà amb el teatre mexicà, elaborant versions de «La cueva de Salamanca» de Cervantes i de «La verdad sospechosa» de Juan Ruiz de Alarcón, pel «Teatro Estudiantil Autónomo» de Xavier Rojas¹⁵², moviment teatral nascut a Mèxic que pren per model La Barraca *lorquiana*¹⁵³.

Paradoxalment, com a deixeblla del nou realisme mexicà, sembla que s'hauria d'haver desvinculat del teatre que imitava el teatre itinerant espanyol¹⁵⁴, però, en canvi, observem que Algarra s'hi relaciona i està present en el seu entorn. Per exemple, al *Frontón Cerrado de la Ciudad Universitaria* (UNAM), el 1957, Álvaro Custodio¹⁵⁵ (1912-1992) va dirigir la seva versió de «Bodas de sangre» (de García Lorca) i fou el pintor José Reyes Meza qui va fer l'escenografia. A més, per aquest muntatge, Reyes Meza va obtenir el Premi de l'Agrupació de Crítics a millor escenògraf de l'any (1957).

152 «*habría de significarse por la impresionante amplitud de su repertorio, con el que daría a conocer una gran cantidad de obras de la dramaturgia contemporánea*»: DE TAVIRA, 2003, p. 21. Veure també: Xavier ROJAS, 1995, pp. 148-149.

153 *La Barraca* (1932-1936) va ser un grup de teatre universitari de caràcter ambulant i orientació popular, coordinat i dirigit per Eduardo Ugarte i Federico García Lorca.

154 «*los experimentos renovadores ... no dejaban de ser una excepción siempre mal recibida en un medio aún dominado por las convenciones del llamado teatro comercial, en el que prevalecían las características del teatro del porfiriato. O teatro popular en las carpas arrabaleras o teatro de bulevar para una burguesía afín a una dilatación de postín en el que circulaban repertorios de sus equivalentes franceses o españoles a cargo de compañías itinerantes españolas, ... las compañías mexicanas seguían el mismo modelo centradas en el culto al divismo y la afición al prestigio de la improvisación*», cit.: DE TAVIRA, 2003, p. 20.

155 Breument, una certa història que ens interessa d'ell és que, quan les tropes nacionals van entrar a Barcelona, va partir cap a França amb la seva dona, Isabel Richart Sotés (Madrid, 1914-1992), que fou figurinista, i la seva filla, Isabel Custodio. Es va exiliar a Santo Domingo, l'any 1940, a bord del vaixell *Lassalle*, mentre la seva dona i la seva filla retornaren a Espanya, per posteriorment reunir-se amb ell. Es va establir a Cuba, entre 1941 i 1944, on va dirigir els seus primers espectacles amb el grup *Teatro Popular*, mentre treballava com a crític de cinema. El 1944 va marxar a Mèxic on va fundar la «Compañía de Teatro Español».

Algarra, al mateix temps, escriu esquetxos per a la ràdio, la qual cosa encaixa amb el fet que havia de treballar molt per treure les filles endavant ja que el seu marit, el pintor Reyes Meza, tenia pocs ingressos.

Al diàleg entre Emilio CARBALLIDO i Luisa Josefina HERNÁNDEZ (a: Tona-tiu JUÁREZ, «Recordando a María Lluïsa Algarra») es parla, en relació amb aquests fets, del següent:

«Emilio Carballido – Yo casi vivía en su casa en esa época. María Luisa desde 1950 estaba relacionada con el ambiente artístico de México. Mujer que estuvo muy cercana a Juan Soriano¹⁵⁶, Dolores Álvarez Bravo, fotógrafa famosa. Josefina Vicens, escritora de novelas, la llamaban «la peque» (podría ser catalana¹⁵⁷, pero no lo sé con exactitud).

L.J. Hernández – ¡Trabajaba tanto!¹⁵⁸ Su marido no ganaba nada. Hacía alguna exposición y entonces ganaba más o menos. Ella esperaba siempre, y mantenía la casa y era la responsable total de la familia».

Els estudiosos del tema comenten que, a la bibliografia sobre el teatre espanyol del segle XX, només unes poques excepcions s'escapen del silenci al voltant de l'obra d'Algarra.

Així trobem la publicació de totes les seves obres dramàtiques a les revistes *Tramoya* (1992; 1993; 1995 -n.º 45, *Judith*¹⁵⁹-; 1996a; 1996b; 1997) i *Primer Acto* (1994); breus comentaris per part de la redacció de les dues revistes (Algarra, 1992: 2; 1993: 168; 1994: 35; 1995: 4); la catalogació i anàlisi de tots els seus títols a «Autoras en la historia del teatro español» (D.A., 1997: 167-179); l'edició de tres de les seves obres en un volum de la col·lecció de literatura dramàtica de l'ADE (Associació de Directors d'Escena d'Espanya), a càrrec del director teatral mexicà Luis DE TAVIRA¹⁶⁰; i, finalment, una entrada al *Diccionario enciclopédico básico del teatro mexicano*¹⁶¹.

156 Conta Emilio CARBALLIDO (Pròleg a: *Antología de obras dramáticas*) que Lluïsa Algarra, Diego de Mesa i Juan Soriano formaven un curiós i seriós triangle d'amistat.

157 Sembla que el seu pare, José Vicens Ferrer, comerciant espanyol, provenia de les Illes Balears, per la qual cosa, podria parlar català.

158 Aquesta vivència l'explica també la filla d'Algarra a: HERRERO, Alejandra et VALERO, Vida, «El fenómeno teatral y María Luisa Algarra: Análisis de "Sombra de Alas"», *Tema y Variaciones de Literatura*, núm. 23, 2005, UAM, p. 241. Relata que la seva mare: «trabajó de traductora y también de periodista. Además, hizo radio. ... pero no trabajaba fijo ahí, más bien hacía guiones. Del mismo modo, escribió guiones de cine y novelas rosa, otra vez para sobrevivir, bajo el pseudónimo de Blanca White».

159 Versió castellana de Selma ANCIRA.

160 Edició de les obres d'Algarra per la ADE (Asociación de Directores de Escena): ALGARRA, María Luisa, *Primavera inútil, Casandra o la llave sin puerta, Los años de prueba*, edició de Luis DE TAVIRA, Publicaciones de la Asociación de Directores de Escena de España, Madrid, 2003.

161 CEBALLOS, *Diccionario enciclopédico básico del teatro mexicano*, 1998, p. 12.

En relació amb aquest silenci, ens hem fixat en anècdotes rellevants sobre les seves obres:

Conta L. J. HERNÁNDEZ:

«Panuco es el nombre del río que está en el límite de Veracruz y Tamaulipas y es nombre de la novela¹⁶² que se ha perdido de María Luisa. La película que sacaron de esa novela se titula “Nosotros dos”, de Lindio Fernández. Se hizo con Rossana Podestar. “Nosotros dos” fue mala, un desastre. María Luisa quedó tan descontenta que la vendió a una empresa de cómics para que la publicaran como cómic. Tal vez tenga la novela Fernanda, su hija»¹⁶³.

Iniciem ara un recorregut cronològic panoràmic per la producció de les seves principals obres, partint de l'anàlisi que de les mateixes ens ofereix Juan Pablo HERAS GONZÁLEZ¹⁶⁴ i adaptant-lo al nostre fil conductor.

A. «Sombra de alas»

Probablement, aquesta obra fou escrita a finals dels anys 40 del segle XX. Sembla que no fou representada fins al gener de 2004. Durant uns mesos es va representar al *Foro de Casa de Teatro de Ciudad de México*, a mode d'examen professional de la promoció 1999-2003 de l'escola «Casa del teatro»¹⁶⁵.

«Sombra de alas» presenta un grup de joves a la vora de la maduresa, lligats per un espai comú: el «*roof garden*»¹⁶⁶ d'un edifici d'apartaments de qualsevol gran ciutat d'Amèrica.

Les seves vides es troben en una cruïlla; Carla, una mare frustrada que es planteja fugir; Rosa, una noia abandonada incapaç de refer la seva vida; Lydia, una prostituta ressentida contra el món, etc.

Tots giren al voltant de Teresa, una malalta de tuberculosi. Tots temen o respecten la seva opinió. Així, a poc a poc, la seva especial intuïció es va

162 Emilio CARBALLIDO (al Pròleg de «*Antología de obras dramáticas*») diu que el nom de dita novel·la perduda és «Tampico». Sembla que el riu Pánuco travessa diversos estats de Mèxic i desemboca al golf de Mèxic, essent Tampico, una ciutat portuària situada molt a prop de la desembocadura del riu.

163 SALVAT, Ricard, 1934-2009. «Luisa Josefina Hernández amb Emilio Carballido al fons». *Assaig de teatre: revista de l'Associació d'Investigació i Experimentació Teatral*, 2001, núm. 29, p. 13-28, <https://raco.cat/index.php/AssaigTeatre/article/view/145680>

164 HERAS GONZÁLEZ, Juan Pablo, «Maria Luisa Algarra, una autora del exili: trayectoria dramática», *Revista Signa-UNED* (Madrid), núm. 15, 2006.

165 «*El montaje es dirigido por Morris Savariego, pero es sin duda Luis de Tavira, a la sazón director de la escuela y estudioso de la obra de Algarra, el promotor del estreno*», veure: HERAS GONZÁLEZ, p. 331.

166 Es podria haver inspirat en l'emblemàtic edifici Ermita (Avenida Revolución, 23), a Tacubaya, Ciutat de Mèxic, on hi varen residir molts exiliats.

revelant com a condició sobrenatural, com àngel bíblic que protegeix els qui estimen i bandeja els qui no són capaços de mirar cap cosa que estigui més enllà dels seus propis interessos.

Lydia és el personatge destructiu que durant l'obra es limita a riure's de les desgràcies alienes fins que, al final, es suïcida, després que Teresa li posi davant seu un mirall verbal on veu reflectida la seva «vida sense significat».

Per la seva part, Mariana decideix trencar la seva relació amb Enric, després de fer-li veure la seva «lamentable incapacitat d'amor»; Carla se salva després d'acceptar el consell de Teresa de no cometre el «crim» de fugir a Bolívia amb el seu jove amant, abandonant els seus fills.

Així mateix, l'amor que Teresa declara per Hugo «es pot llegir una vegada acabada l'obra com tota una lliçó». No, des d'una mirada moralista, sinó des d'una mirada utòpica. És a dir, se salven aquells que són capaços de sacrificar-se i oferir un amor generós, però, el final feliç, amb celebració final inclosa, té una mica d'efímer, com un somni que un àngel ha xiuxiuejat a les orelles d'aquells que saben estimar.

Sobre aquesta obra, HERAS assenyala que, com en les anteriors obres d'Algarra, el diàleg és la seva virtut i el seu principal motor. També, s'hi reproduïx la mateixa concepció de l'amor; l'entrega total cap a la persona estimada com allò que dona sentit a la vida.

Finalment, i a diferència de les anteriors, en aquesta obra s'observa un avanç important en la construcció psicològica dels personatges, els quals són més madurs, menys ingenus i més gastats per la vida.

Destaca, com anàlisi des de l'exili i la guerra, rerefons que hem anat recalcant que es troba en les obres d'Algarra, la següent reflexió:

«Quizá la lucha entre las diferentes concepciones izquierdistas, por su radicalismo e incapacidad para negociar, fue una de las causas principales de ese fracaso español, y tal vez a ello se deba que la autora ajuste cuentas con esos miembros de partidos, negligentes e intolerantes, que si no se comprometen con su vida personal, menos lo hacen con la disciplina partidaria. La descripción de estos personajes se vuelve más significativa en el contexto de quien los exhibe, no se trata del azar, sino de revelar una clara intención»¹⁶⁷.

B. «Casandra o la llave sin puerta»

El dia 6 de febrer de 1953, a la Sala Molière, s'estrenà aquesta obra, dirigida per Pedro Galván.

167 HERRERO, Alejandra et VALERO, Vida, «El fenómeno teatral y María Luisa Algarra: Análisis de "Sombra de Alas"», *Tema y Variaciones de Literatura*, núm. 23, 2005, UAM, p. 249.

L'obra és una denúncia de les mesquineses de la burgesia i la resposta lògica de la revolució obrera.

Com és habitual a les obres d'Algarra, també es percep la seva habilitat per a l'elaboració de bons diàlegs. Però, a diferència de les anteriors, en relació amb la construcció psicològica dels personatges, es diu que, en aquesta obra, hi ha una excessiva simplificació dels mateixos, reduïts a mers estereotips, només justificables en un to expressionista que no s'acaba de percebre.

Amb el pas del temps i des de la visió mexicana, trobem en el diàleg entre Emilio CARBALLIDO i Luisa Josefina HERNÁNDEZ (a: Tonatiu JUÁREZ, «Recordando a Maria Lluïsa Algarra») la següent valoració de «Casandra»:

«E. Carballido – Sí, Casandra nos pareció, y nos parece, un relato muy interesante de Barcelona, pasa en la barrera de lo local, tuvo un buen montaje, para nosotros fue un retrato de la burguesía catalana, pero se puede entender o aplicar a todas partes.

Todos los autores que se mueren en México son olvidados, hasta Usigli, qué barbaridad, ¿no?».

La protagonista Juana, que és la Casandra, agorera, i mai escoltada, a què es refereix el títol, té trets propis de les protagonistes d'obres anteriors, en particular, la capacitat sobrenatural de situar-se per sobre dels altres personatges i formular la veritat que ells ignoren o es neguen a reconèixer.

Així mateix, novament es troba la generositat -l'amor- com a únic sentit de la vida: on no n'hi ha, res floreix i s'escampa la destrucció.

També, una mateixa visió del món que en les obres anteriors, fins i tot en negatiu, s'oculta a Casandra.

En relació amb el tema de la mateixa visió del món que Algarra soterra a cada obra, en aquesta, es planteja el debat sobre la ubicació històrica dels esdeveniments que dramatitza.

Alguna crítica ha volgut veure-hi la presència expressa de la Guerra Civil, ja que el Primer Acte presenta l'obra com «un drama de la guerra civil espanyola, escrit a Mèxic per una espanyola». Per una altra banda, es diu també que Algarra planteja la situació a «qualsevol ciutat industrial, de qualsevol país, abans d'esclatar qualsevol revolució obrera».

Sigui com sigui, sembla clar que l'autora pensa en un públic mexicà i tracta d'universalitzar la problemàtica que planteja l'obra, encara que, sens dubte, Algarra no deixés mai de tenir en compte els seus referents vitals.

C. «Los años de prueba»

Amb aquesta obra, Maria Lluïsa Algarra aconsegueix el màxim reconeixement en el teatre mexicà perquè va guanyar el Concurs de Grups Teatral del Districte Federal (premi que exigia que: «*la obra escogida deberá ser de*

autor mexicano, escrita con posterioridad al año de 1917, y tratar un problema mexicano; y que las obras se representarán sin apuntador»¹⁶⁸.

«Los años de prueba» s'estrenà el dia 15 de juny de 1954, pel Grup Sagitari, que dirigeix Jorge Landeta. Obté el premi de l'INBAL -*Instituto Nacional de Bellas Artes y Literatura*- (dins del marc del concurs de grups teatrals de D.F.) i es reestrenà el setembre de 1954 al Teatre Ródano, dirigida per Luis G. Basurto i produïda per la Unió Nacional d'Autors. L'Agrupació de Crítics de Teatre li va concedir (el 1955) el premi Juan Ruiz de Alarcón a la millor obra de l'any (1954).

Després de la mort de l'autora, «Los años de prueba» van seguir trepitjant escenaris mexicans. Per exemple, el març de 1965, l'obra va inaugurar la Sala del Teatre del Museu de la Ciutat de Mèxic i el 1973 fou representada al «Teatro del Bosque».

En aquesta obra, Algarra afronta una problemàtica mexicana, si bé la situació plantejada (una successió de quadres relativament quotidians de la vida d'un grup de joves) té una validesa més o menys universal.

L'obra presenta un grup de joves bohemis amb ínfules artístiques que es troben, precisament, en els «anys de prova», quan els seus somnis de triomf són a punt de confrontar-se amb la realitat. Tanmateix, en el segon i tercer actes, l'acció se centra en cinc personatges. La parella Emilio-Diana, un amor trencat per l'avortament que ella pateix i que, al final, es revela provocat per si mateixa; i el triangle amorós que formen Julio i les seves dues amants successives: Georgina i Rosa.

La crítica segueix destacant l'habilitat d'Algarra per crear diàlegs enginyosos i espurnejants.

Així mateix, hi tornem a trobar la mateixa concepció de l'amor, com entrega, però aquesta vegada amb una veta moralitzant. Tant en el cas de Diana, com en el de Julio, ens trobem novament amb personatges incapaços d'estimar, personatges que són moralment condemnats, a l'obra.

Per altra banda, resulta emocionant el cant a l'amistat que es planteja al voltant del grup de joves, essent, per això, els personatges secundaris el tret més aconseguit de l'obra. Per exemple, Georgina, a qui es presenta en principi com una pertorbada amb tendències suïcides, incapaç d'acceptar el rebuig de Julio, triomfa, finalment, en recuperar la seva dignitat, conscient que ella té el coratge de donar-ho tot per amor.

En darrer terme, encara que de forma molt més soterrada, l'obra també evoca el tema de l'exili, ja que es diu que l'empremta d'Algarra es percep en una obra posterior a la història del teatre d'exili a Mèxic: «Los desorientados» (1959), de Maruxa Vilalta (filla de Maria Soterias Mauri). Ambdues obres semblen guardar una estreta relació temàtica i d'esperit.

168 MARÍA y CAMPOS, 1999, vol. I, p. 1306.

D. «Una pasión violenta unía»

Es diu que aquesta obra devia ser escrita els primers anys de la dècada dels 50 i no es té cap notícia pel que fa al fet que la mateixa hagi conegut els escenaris.

L'argument explica la història d'un home, Xavier, que porta una dona, Celia, a casa seva. Semblen feliços, disposats a iniciar una vida en comú. Ella afirma que ha fugit de la família. Tot i això, el relat que Celia fa de la vida amb la seva germana va evidenciant, a poc a poc, un estat paranoic. Celia sent que la seva germana la vol assassinar i creu que tota persona desconeguda -al final, fins i tot Xavier- és en realitat un assassí contractat per matar-la. Celia atribueix l'odi que li té la seva germana al fet que el marit d'aquesta, Pedro, n'estigui enamorat, però la veritat resulta ser la inversa. Celia estima Pedro d'una manera tan arravatada que tot es torna obstacle, que tothom sembla conspirar en contra.

Sembla que Algarra desenvolupa magistralment la transició des de l'aparent seny de Celia, cap a la seva veritable condició de pertorbació mental o maldat.

Com a cloenda de l'obra, podríem destacar una evolució en el tema de l'amor, ja que Algarra, sempre entossudida a explorar els seus límits, força els extrems de la passió fins que es desborden cap a la bogeria.

1.3.6. El cost de l'exili (III): Resum del seu llegat jurídic

Com a tercera proposta, com a tercer enfocament de l'obra d'Algarra, als efectes d'aquest treball, pensem que la seva obra literària pot ser travessada amb mirada jurídica, és a dir, des de la consideració que Algarra fou una jurista experimentada, malgrat que, una vegada exiliada, abandonà, almenys aparentment, la professió jurídica.

Amb això volem dir que, fins i tot (és a dir, malgrat tractar-se d'un bot temporal tant gran) des del context d'una dona jurista del segle XXI, a les obres d'Algarra podem trobar trets de transfons jurídic que ens aporten eines valuoses per poder reconstruir una genealogia femenina. Per tant, ens referim a troballes que ens confirmem la llibertat femenina en el dret i respecte del dret, perquè revelen un pensament jurídic que, encara que situat temporalment en un temps on la dona, segons la llei, no era subjecte de drets, sinó subjecte al dret; l'autora s'expressa amb llibertat.

Hem seleccionat breus diàlegs de les obres d'Algarra com a mostra de la possibilitat que donen les mateixes d'observar els seus coneixements, la seva preocupació i la ironia sobre els temes matrimonials i familiars. Potser, els trets que hem observat abans, a les seves aportacions jurídiques en les revistes feministes durant la República, es mantenen al llarg del temps. Així, podria resultar que Algarra convertí, dins les seves obres teatrals, les reflexions a les quals convidava en aquelles revistes (perquè sabia desmuntar, des

de l'absurd i la desconexió amb la realitat, les llicències masculines que es permetia el legislador civil de l'època), en idees transgressores.

1) Trobem referències a la normalitat de les relacions prematrimonials i a com les mateixes creen les pròpies regles a la parella. Un pensament molt avançat.

A «*Una pasión violenta unía*»:

- Celia: «*Después de lo de esta tarde ... No puedo irme ya. Estoy ligada a ti para siempre*».
- Xavier: «*Le diré que pensamos casarnos. ... te instalaré en otro cuarto... Hasta que nuestra situación sea "legal"*».

També a «*Primavera inútil*»:

- Irma: «*...porque yo lo adoro (a Walter) con este amor del que tú hablabas, y que no sientes, que es compendio de todos: ternura de madre, cariño de hermana, pasión de amante y celo de perro*».
- Irma: «*Tema de discusión prohibido por el Concilio conyugal del día 10 de julio celebrado en un banco del Jardín de Plantas, mientras les echábamos migas a los gorriones*».

A «*Los años de prueba*»:

- Emilio (a Diana): «*¿También es algo que te enseñaron en tu casa, desde niña? ¿Como lo de que vivir con un hombre sin estar casada con él era un crimen?*

... Tú si me has lastimado a mí... Y lo que es peor, a ti misma... ¡Por no haber sabido destruir tus dogmas infantiles, cuando la vida se te presentaba de otro modo, y tú tenías otros deseos!».

A «*Sombra de alas*»:

- Enrique: «*Me quieres, claro que me quieres. Y crees que con eso basta. Crees que eso te otorga todos los derechos sobre mí*».
- Mariana: «*Imaginé que el amor era el único autorizado para otorgar derechos*».
- Enrique: «*Has vivido conmigo por espacio de tres años sin estar casada. Y nada ha revelado durante estos tres años tus prejuicios burgueses*».
- Enrique: «*Nunca diste muestras de que te incomodara el no estar unida a mí en legítimo matrimonio*».

2) Trobem la normalització de la dona formada, la dona amb opinions, amb llibertat, i ridiculitzant els personatges que no ho accepten.

A «*Primavera inútil*»:

- Walter: «*...en los cuentos de hadas, esas cosas nunca las hace la princesa para merecer el amor del príncipe*».

- Irma: «...son todo y su sabiduría, son muy anticuados... ¿Supones que el movimiento feminista no ha cambiado nada?».

A «Judith»:

- Carmen: «Además seguramente le inculcó [a Judith, el seu pare] toda aquella colección de teorías absurdas que él tenía ... Aquellas célebres teorías que intentó exponerme a mí en los primeros años de matrimonio. Pero entonces yo no estaba para cantilenas».
- Carmen: «La hizo estudiar y leer un montón de libros imbéciles. Ahí lo tienes todo».
- María Rosa: «Me parece que justo de eso nos quejábamos ... Los hombres de espíritu selectísimo acostumbran a ser insoportables. A Eulalia la hace leer libros de Rabindranath Tagore y oír música de Haendel y de Beethoven el día entero. No sé cómo la pobrecita puede aguantarlo. Claro que ella tiene la culpa, porque la verdad es que para seguirle la corriente finge que le gusta».
- Joaquim: «Y hace muy bien. Es un método inmejorable para conservar la felicidad: procurar una homogeneidad de pensamiento».
- María Rosa: «Ya me veo yo renunciando, aun en plena luna de miel, a tener mi propio criterio. Con disputas o sin ellas, yo mantendría mi criterio».
- Joaquim: «No te puedes imaginar, María Rosa, la mala impresión que causa una recién casada con un ojo morado».
- Joaquim: «A veces usted [Judith] me da... No sé... La sensación de un gran pensamiento que ha adoptado la forma femenina».

3) Observem també la presència de la llibertat femenina, la relació entre dones, amb la intensitat de la disparitat femenina, i el pensament femení fora dels marcs dels convencionalismes.

A «Los años de prueba»:

- Georgina: «Comprendo que ha de ser de lo más agradable para una mujer saber que ha arruinado la vida de otra».
- Georgina: «¿Cuándo se divorcia Julio para casarse con usted?».
- Georgina: «Un aborto es una especie de kermés: todo el mundo lo dice ...».
- Carla: «¡Mis hijos me lo han quitado todo! ¡Me han quitado la juventud, la fuerza, la libertad, poco a poco, hora tras hora!».

A «Sombra de alas»:

- Mariana (a Carla): «No sé qué diablos tendrá que ver la música con tus canas al aire».

A «Una pasión violenta unía»:

- Celia: «Y mamá cuando murió yo era muy pequeña, de manera que Isabel tuvo que hacerme de madre. ... Yo significaba una responsabilidad agobiante, tediosa, detestable ...».

A «Primavera inútil»:

- Laura: «Yo quiero a Erich ... ¡Todo lo que se pueda querer a un hombre!».

A «Judith»:

- Judith: «¿Por esa cuestión "occidental" de que son mi familia?».

4) Observem també l'espontaneïtat de les relacions entre els sexes, la qual cosa fa pensar més en un pla d'igualtat, que en la tutela que la llei atorgava a l'home sobre la dona.

A «Una pasión violenta unía»:

- Xavier: «Un hombre o una mujer, lo mismo da. Pueden cambiar radicalmente por quien se casa con ellos».

A «Primavera inútil»:

- Laura: «... las proposiciones comenzaron directísimas a la cuarta cucharada de sopa».
- Erich: «... me pongo frenético cada vez que pienso que puedan hacerte objeto de un insulto semejante».

A «Los años de prueba»:

- Emilio (parlant amb Diana): «Realmente, un embarazo de dos meses casi no vale la pena».

En conclusió, la dramaturgia d'Algarra no sols ens revela una autora conscient del seu temps, sinó també una jurista que transformà el seu bagatge jurídic en matèria literària, convertint el teatre en un espai de reflexió i de resistència, davant la injustícia de les convencions socials i legals que oprimien, especialment, les dones.

1.4. María Soteras Mauri (Barcelona, 1905 – Mèxic DF, 1976)

1.4.1. Els seus estudis de Dret

El curs 1921-1922 es matriculà a la Facultat de Dret i va abandonar els estudis de Filosofia i Lletres, que havia triat inicialment i cursat el curs anterior (1920-1921).

Un cop llicenciada, l'any 1927, va muntar despatx amb Antoni Vilalta Vidal (Barcelona, 1905 – Berlín, 1981), amb qui es va casar el 7 de maig de 1931.

Va ser la primera dona que va col·legiar-se com a advocada a l'Il·lustre Col·legi de l'Advocacia de Barcelona, el 30 de setembre de 1927 (fins a finals de 1929¹⁶⁹), i, per tant, fou la primera advocada exercent a Catalunya.

1.4.2. Les seves xarxes: la vida de les dones mitjançant les seves relacions

El seu marit, Antoni Vilalta, va tenir un protagonisme destacat en els sectors de l'esquerra catalana. Va ser membre d'Esquerra Republicana de Catalunya i va arribar a ser regidor a la ciutat de Barcelona, amb destacades responsabilitats públiques.

El juliol de 1939, s'inicià contra Maria Soterias un expedient davant del *Tribunal Provincial de Responsabilidades Políticas* de Barcelona, on se l'acusava, juntament amb el seu marit, de militar a Esquerra Republicana de Catalunya. En el mateix expedient es van succeir proves i testimonis en contra de Maria quan ella, ni havia militat mai en un partit polític, ni havia tingut mai activitat política. Només s'havia casat amb Antoni Vilalta, el qual sí les tenia.

Fins i tot, el destacat historiador del dret Ferran Valls Taberner envià al Tribunal una carta de descàrrec a favor de Maria.

1.4.3. Trets sobre la seva vida professional i causes del posterior exili

A l'expedient contra Maria Soterias, davant del *Tribunal Provincial de Responsabilidades Políticas* de Barcelona, era acusada de:

«conducta detestable respecto al GMN (Glorioso Movimiento Nacional) siendo de ideas izquierdistas y militando en el partido Esquerra Catalana... no ejercía su profesión dedicándose exclusivamente y con gran anhelo a la propaganda rojo-marxista».

A més d'acusacions ideològiques, es feia constar que ella i el seu marit havien regalat una casa i 173.000 pessetes a «*los rojos de Cataluña*».

169 El 17 d'agost de 1938 se la va donar de baixa per «impagament de quotes».

Per tot això, Maria Soterias és un clar exemple de repressió sexuada perquè ella, com hem dit, no havia militat mai en un partit polític, ni havia tingut cap activitat política. En l'expedient repressor Maria sempre va aparèixer com a «esposa de». Per tant, per mor de la militància política del seu marit, el 15 de desembre de 1939 va ser condemnada a una sanció de 300.000 pessetes, a la inhabilitació absoluta per deu anys i al confinament a les Illes Balears durant cinc anys.

Residint ja a Mèxic, Maria Soterias va complir gran part de la sanció econòmica i el 1952 va ser indultada de les altres parts de la condemna. En aquesta ocasió, en l'expedient d'indult sí es va valorar la manca de prova en relació amb l'activitat política de Maria i les proves i documents al seu favor.

En definitiva, per ser «esposa de» es pot concloure que va ser víctima d'una repressió sexuada, és a dir, per ser dona i per ser la parella d'un polític republicà.

1.4.4. El cost de l'exili: Un nou començament

Poc més de dos mesos després de l'inici la Guerra Civil, Maria Soterias i la seva família s'exiliaren a Brussel·les i després a Mèxic. Tenia ja la seva filla, Maruxa Vilalta Soterias¹⁷⁰.

A la ciutat de Mèxic D.F., va fundar amb el seu marit el *Bufete Internacional* i ambdós van tornar a exercir la seva professió d'advocats especialitzats en Dret Penal i Civil.

Posteriorment, també va fundar, juntament amb el seu marit¹⁷¹, una associació d'assistència mèdica i social, *La Médico Farmacéutica*, embrió del posterior *Instituto Mexicano de Seguridad Social*.

A la recerca, amb clau femenina, de les xarxes simbòliques que fan genealogia, deixem apuntat, també aquí, com a nexa d'unió amb altres juristes, el camp jurídic de les assegurances i la cobertura social (riscos, protecció social, iniciatives de socors mutus...). En concret, perquè recordem que aquesta temàtica és un possible punt relacional amb Ascensió Chirivella i Marta Dutrem.

Per tant, recapitem el fet que, el 1947, Álvaro Pascual (marit d'Ascensió Chirivella) va començar a treballar com a assessor jurídic a l'Institut Mexicà de l'Assegurança Social (*Instituto Mexicano del Seguro Social* -IMSS), com encarregat de la *Mesa de Amparos*. Juntament amb el fet que la família de Marta Dutrem (el seu germà Wenceslao Dutrem) va ser membre de la «Mutual dels Metges de Catalunya i Balears» i un dels principals impulsors de la Borsa del Metge Català a Mèxic.

170 Nasqué a Barcelona, el 4 de desembre de 1905, al carrer de la Boqueria, 1, pis 2n. La seva filla ha contat en un article publicat a *El Excelsior* que la seva mare pertanyia a una família aristocràtica i de tradició monàrquica i que la casa familiar era a la Gran Via.

171 Que també va fundar la revista *Noticiero de Seguros, Previsión y Ahorros*.

Maria Soterias, una vegada que es va haver venut l'empresa, va retornar a l'exercici de l'advocacia.

Va morir a la ciutat de Mèxic, el 9 de març de 1976.

1.5. Maria Godàs Vila (Lleida, 1914 – Mèxic DF, 199?)

Sabem que era jurista però no hem trobat que consti com a col·legiada al Col·legi d'Advocats.

1.5.1. Les seves xarxes: la vida de les dones mitjançant les seves relacions

D'aquesta jurista ens sembla interessant ressaltar les seves xarxes familiars i la motivació per marxar que, a ella, seguint a la seva mare (el pare havia mort l'any 1920), molt involucrada amb l'ensenyament, els va donar la crueltat del bombardeig de part del Liceu Escolar de Lleida, el 2 de novembre de 1937, per part d'avions italians al servei de Franco, on van morir 42 infants.

Victorina Vila, la mare de Maria Godàs, marxà, després d'aquests fet que la marcaren per sempre, a exercir de mestra a la població d'Éller i, finalment, el gener de 1939, empenyé el camí de l'exili acompanyada per quatre dels seus fills (Enric, metge, Víctor i Maria advocats, i Elvira, mestra) i les seves respectives famílies, i s'instal·laren definitivament a Mèxic DF.

La vida d'aquesta jurista es pot conèixer, especialment, pel fet de la major projecció social de dos dels seus germans (Frederic i Elvira) i del seu marit: Enrique Daltabuit Pelayo¹⁷², qui va exercir d'advocat (morí al 1963).

A tall d'exemple, la seva germana Elvira Godàs¹⁷³ (1917–2015) fou una persona de gran rellevància en el camp de la pedagogia. D'ella també és un traç rellevant en aquesta xarxa imaginària el que, tot i que Elvira va militar al PSC, sempre va tenir una especial afinitat amb el POUM (com M. Lluïsa Algarra).

172 Llicenciat en dret per la Universitat de Madrid el gener de 1935. Va exercir la professió a Barcelona i va ser advocat del torn d'ofici del Col·legi d'Advocats. Membre del Sindicat d'Advocats de la UGT. Durant la Guerra Civil va ser jutge popular titular del Jutjat núm. 7 de Barcelona des de l'octubre de 1936; membre de la Comissió Tècnica Assessora del Departament de Justícia de la Generalitat de Catalunya des del maig de 1937; secretari general de l'Institut d'Acció Social Universitària i Escolar de Catalunya i secretari de la Junta de Relacions Culturals de Catalunya des del setembre de 1937; tinent auditor del Cos Jurídic Militar prestant servei com a tinent fiscal del Tribunal Militar Permanent de la Demarcació de Catalunya des del setembre de 1938 i des d'octubre següent va ser, en Comissió de Serveis nomenat pel ministeri de Defensa nacional, oficial d'enllaç de la Comissió Militar Internacional de la Societat de Nacions. <https://fpabloiglesias.es/entrada-db/daltabuit-pelayo-enrique/?utmsource=chatgpt.com>

173 <https://dugifonsespecials.udg.edu/handle/10256.2/13641>

A diferència de Maria Godàs, la seva germana Elvira va retornar a Catalunya, de manera definitiva, l'any 1980.

1.5.2. Trets sobre la seva vida professional i causes del posterior exili

A l'octubre de 1941, s'inicià contra Maria Godàs un expedient davant del *Tribunal Provincial de Responsabilidades Políticas* de Barcelona, on se l'acusava, juntament amb els seus germans.

Anexo único.- Núm. 276 BOLETÍN OFICIAL DEL ESTADO de 3 octubre 1941, páginas 3627-3628

Don Francisco Monsó Tirbió, Juez Instructor Provincial de Responsabilidades Políticas de Lérida.

Hago saber:

Que por acuerdo del Tribunal Regional, de Responsabilidades Políticas de Barcelona, se ha procedido a la incoación por este Juzgado, de expediente de responsabilidades políticas, contra los inculpados que se relacionan:

Víctor Godàs Vila, vecino de Lérida.

Elvira Godàs Vila. vecina de ídem.

María Godàs Vila. vecina de ídem.

Federico Godàs Vila, vecino de id.

1.5.3. El cost de l'exili: «Como México no hay dos»

En acabar la Guerra Civil, Maria Godàs es va exiliar a França (creuà La Jonquera el 7 de febrer de 1939). Va residir a Perpinyà fins el 20 de desembre de 1939 quan va embarcar, des del port de Bordeus, rumb a República Dominicana amb el vaixell Cuba, arribant-hi l'11 de gener de 1940 i, posteriorment, cap a Mèxic a bord del vaixell Siboney, arribant a Veracruz el 22 de febrer de 1940.

La seva germana Elvira Godàs ja s'havia embarcat cap a Mèxic abans que ella, el 25 de maig de 1939, a bord del Sinaia, des del port de Seta; arribant a Veracruz al voltant del 13 de juny de 1939. Però no fou fins el 1942, després de la mort del seu segon marit, José Cervera, que Elvira Godàs es va desplaçar a Mèxic DF, on va residir en un edifici ple d'exiliats espanyols¹⁷⁴ i va aconseguir independitzar-se i treballar.

A Mèxic, María Godàs va fundar (el 1953), amb altres, dins l'estructura de l'UNAM, la preparatòria del *Colegio* Madrid (Ciutat de Mèxic) i va ser-ne la gerent general durant 30 anys, dedicant-se, per tant, a funcions jurídic-administratives.

¹⁷⁴ Hi va haver l'emblemàtic edifici Ermita, a Tacubaya, Ciutat de Mèxic, construït entre 1929-1935 per Juan Segura.

Maria Godàs no va retornar de Mèxic, segons explica la seva germana¹⁷⁵.

«Caray, en el extranjero
En el extranjero, cuánto más quiero yo a mi nación
Como México no hay dos».
[Pepe Guizar / © Peermusic Publishing]

En definitiva, i com a fet aplicable a totes les juristes tractades, observem que les diferents opcions de treball intel·lectual a les quals es varen haver de dedicar, com alternativa a la feina de jurista, s'entenen perfectament si considerem que els homes juristes exiliats a Mèxic també hagueren de reinventar les seves tasques, per tal de poder seguir vinculats al món del dret. És a dir, ells, no sent autòctons d'allà, havien de mantenir vius els seus coneixements vinculats a un diferent ecosistema de pensament jurídic, elaborant nous mètodes de treball, com la comparació, els seminaris i els centres d'investigació; per tal de justificar la necessitat de mobilitat i poder, així, seguir relacionant-se amb el món jurídic espanyol. Per això mateix, també es varen dedicar a la traducció, per fer arribar en espanyol, obres europees que no s'hi havien traduït abans¹⁷⁶.

175 <https://dugifonsspecials.udg.edu/handle/10256.2/13641>

176 MARTÍNEZ CHÁVEZ, «Movimiento de juristas ...», p. 12.

VI

RECAPITULACIÓ FINAL

Conclourem aquest estudi partint d'una informació que ens ofereixen LEMUS i CORDERO¹⁷⁷ quan recorden breument algunes dones professionals —fet ja de per si excepcional— que partiren cap a l'exili. Les autores mencionen diverses dones (Esperanza Cuevas Canillas, Teresa Martínez de Bujanda, Pilar Coll Alas, Virtudes Luque i Elena Gómez Spencer) que, després d'haver realitzat estudis rellevants i d'haver aconseguit una bona posició professional, desapareixen sobtadament d'Espanya. Sigui on sigui que anessin a l'exili, no se'n tornà a saber res d'elles, ni en l'àmbit social, ni en el professional.

Observem, per tant, la hipòtesi de partida d'aquesta informació: Tractem de dones que no són famoses, dones que, avui en dia, per molt alt que fos el nivell de la seva professió dins l'administració o en qualsevol altre àmbit, serien anònimes, tindrien una vida comuna. Ara bé, situades als anys trenta del segle XX, com a primeres universitàries d'Espanya, aquest fet les fa conegudes, quasi famoses; és a dir, no en aquell moment, sinó per a les dones investigadores posteriors. Només així s'entén la sorpresa o el desfici que ens provoca el fet que, una vegada exiliades, no se'n sàpiga res més d'elles.

LEMUS i CORDERO ho expressen així:

«Nada sabemos de su trayectoria durante treinta años de exilio» (en relació amb Esperanza Cuevas Canillas); «No vuelve a aparecer nunca en ningún sitio por ella misma» (de Pilar Coll Alas¹⁷⁸), etc.

En realitat, la pèrdua no és el no saber res de la seva vida, sinó que el silenci sobre la seva vida cultural, social, pública ens reveli, inexorablement, que foren excloses, que s'hagueren d'autoescloure, que foren, intel·lectualment, apagades i que, per a nosaltres, per a la recerca de genealogia femenina, aquest silenci ens evidenciï que vàrem perdre (nosaltres, avui en dia) el seu potencial visible, la força dels nostres antecedents, l'existència d'unes avantpassades cultes, unes mestres, en definitiva, la genealogia femenina.

177 Ob. cit., p. 590.

178 Per exemple, en relació amb el seu germà, l'arquitecte Oscar Coll. Veure: DEL CUETO RUIZ-FUNES, Juan Ignacio, «Arquitectos republicanos en el exilio».

Per tant, el fet rellevant no és que no siguin conegudes, sinó que s'hagi perdut, per a la història de la humanitat, la possibilitat de ja haver construït una consciència col·lectiva del fet que les dones estudiaren i pogueren exercir qualsevol professió culta o intel·lectual.

«Invisibles o invisibilizadas ... todas estas mujeres desterradas fueron claves para el exilio»¹⁷⁹.

Si el passat no hagués estat així, avui no ens trobaríem tan orfes de genealogia femenina en el camp del saber que hem tractat.

Per això, en el cas de les dones intel·lectuals exiliades, «*ni siquiera podemos afirmar lo que damos por cierto para el exilio masculino*», és a dir, que les dones no exiliades fossin les dones vencedores («*que todo lo que perdimos lo ganaron otros*»)¹⁸⁰. No fou així, per a les dones, perquè la humanitat femenina no es pot escindir en guanyadores i vençudes. La llibertat d'una dona es sosté en la llibertat de l'altra que és diferent.

LEMUS i CORDERO ressalten el fet de no saber-ne res d'elles (de dones que havien estat mestres, inspectores, metgesses, juristes...) durant trenta anys d'exili, en el sentit de plantejar que la manca de transcendència pública de les seves vides, el fet de no haver tingut presència dins l'exili espanyol –com sí tingueren molts homes del mateix nivell intel·lectual–, ens deixa un buit d'humanitat, com a ferida col·lectiva.

Aquesta hipòtesi i aquest desfici és el que ha mogut la nostra proposta d'investigació.

La hipòtesi és també un fet que, avui en dia, seria irrellevant i és que, pel fet de ser jurista, la vida d'una dona no passa a ser coneguda, ni d'interès, però, per a nosaltres, la vida d'aquestes juristes, per comuna que pogués ser, és un model a seguir. Per tant, el punt de partida és la rellevància de haver-hi hagut dones juristes ja, des de fa molts d'anys, i que, el simple fet dels seus estudis, ja les converteix, per a nosaltres, en famoses, en destacades, en exemples a seguir.

El desfici també marca tot aquest desig nostre d'investigació.

Ben igual que la resta de dones professionals, les nostres juristes també desapareixen. Sabem que són presents en tots els esdeveniments històrics que es relaten de la retirada i l'exili, però són simplement dones o nombres.

A l'exili esperem retrobar-les, esperem saber dels seus avanços, de la seva lluita per eliminar obstacles per a les següents generacions. Però sabem que això no va estar en les seves mans, que feren el que pogueren, des d'un país estranger, on no eren necessàries. Per tant, sabent de les circumstàncies de

179 Ob. cit., p. 592.

180 Ob. cit., p. 592.

desempament que experimentaren; el nostre desfici es converteix en curiositat ansiosa per saber d'elles, per poder-ne trobar alguna pista, per tal d'entendre la tangibilitat del seu exemple. Per mantenir l'esperança que tot no va ser en va, que no pagaren un preu tant alt per no res.

En conclusió, la mateixa sensació que LEMUS i CORDERO tenen en relació amb les professionals que mencionen, nosaltres la tenim amb el grup de juristes que voldriem saber cohesionat, unificat en el manteniment de la seva professió i la seva llengua; o, simplement, que voldriem imaginar com a grup, un «entre dones», que comparteix alguna manifestació d'inquietud intel·lectual.

En definitiva, l'ànima d'aquest treball ha estat i és l'esforçar-nos en conèixer qualsevol dada que ens impedeixi oblidar que elles també hi foren a l'exili; que ens convidi a especular sobre el fet que potser es conegueren i es pogueren ajudar; i que ens posi fonaments per tal de continuar construint el seu llegat simbòlic de vida professional.

APUNT BIBLIOGRÀFIC

- ACALÀ, César.** «Maria Lluïsa Algarra», Som Vallès. *Diari del Vallès Oriental* (Granollers), 8 de febrer de 2024.
- ACHOTEGUI, Joseba,** «Emigrar hoy en situaciones extremas. El síndrome de Ulises». *Aloma: Revista De Psicología, Ciencias De l'Educació I De l'Esport*, 2012, n.º 30 (2), pp. 79-86.
- AGUILAR CESTERO, Raül,** «Entre la legalitat republicana i l'ordre revolucionari. El fons de la Comissió Jurídica Assessora i la regulació de l'avortament més avançada de l'època». *Butlletí de l'Arxiu Nacional de Catalunya*, núm. 39, octubre 2014, pp. 12-22.
- ALBALADEJO, Tomás,** «European crisis, fragmentation and cohesion: the contribution of ectopic literature to Europeaness». *Journal of European Studies* 49 (3-4), 2019, pp. 394-409.
- ALBALADEJO, Tomás.** «Sobre la literatura ectópica». A: Adrian BIENIEC, Szilvia LENGEL, Sandrine OKOU, Natalia SHCHYHLEVSKA (eds.). *Rem tene, verba sequentur. Gelebte Interkulturalität*, 2011, pp. 141-154.
- ALGARRA, Maria Luisa,** *Antología de obras dramáticas (Una pasión violenta unía, Primavera Inútil, Judith, Los años de prueba, Sombra de alas, Casandra o la llave sin Puerta)*. Pròleg d'Emilio CARBALLIDO. Xalapa, Veracruz: FICCIÓN Universidad Veracruzana, 2008.
- ALGARRA, Maria Luisa,** *Primavera Inútil; Casandra o La llave sin puerta; Los años de Prueba*. Ed. Luis DE TAVIRA. Madrid: Publicaciones de la Asociación de directores de escena de España. Serie: Literatura Dramática Iberoamericana, n.º 40, 2003.
- ALTED VIGIL, Alicia,** «El exilio republicano español de 1939 desde la perspectiva de las mujeres», *Arenal*, vol. 4, n.º 2, 1997, pp. 223-238.
- ALTÉS RUFIAS, Elvira,** «Maria Lluïsa Algarra Coma (1916-1957)», a: *Diccionari Biogràfic de Dones* (en línia). <https://dbd.vives.org/bio.php>
- BATLLE, Laia,** TFG: *La producció literària de Maria Lluïsa Algarra i Coma (1916-1957), la primera jutgessa a l'estat espanyol*. Bellaterra: Universitat de Barcelona, 2024.

- BELLOMI, Paola**, «La perspectiva ectòpica en la literatura exílica de Carlota O'Neill». *11 congrés FÉNIX (2024): La creació de un espai propi: xarxes d'intel·lectuals europeus exiliats en Amèrica llatina (1933-1989)*.
- BELLOMI, Paola**, «Texte i cos: l'espai transaccional en l'obra de Carlota O'Neill». *Lectora*, n.º 31 (2025): *Crear un espai propi: nous enfocaments sobre espais d'afiliació de dones exiliats en Amèrica Llatina*. Eugènia Helena Houvenaghel & Paola Bellomi (eds.)
- BELLOMI, Paola**, *Periodisme cultural i compromís polític. Les pàgines literàries de Triunfo (1970-1978)*, Càceres: Universitat d'Extremadura, 2011.
- BESSERER, Federico**, «Estudis transnacionals i ciutadania transnacional». En: *Fronteres fragmentades*, M. Gail (ed.). Col·legi de Michoacán-CIDEM, 1999, pp. 215-238.
- BESSERER, Federico**, *Topografies transnacionals. Hacia una geografia de la vida transnacional*. Plaza y Valdés Editores, 2004.
- BODELÓN GONZÁLEZ, Encarna**, «Maria Soterias Mauri» (Biografia n.º 1056). *Diccionari Biogràfic de Dones*. 2010, Xarxes Vives d'Universitats, Generalitat de Catalunya, Consell de Mallorca. <https://dbd.vives.org/fitxabio-grafies.php?id=1056>
- BROSSEAU, Marc**, «In, of, out, with, and through: New Perspectives in literary geography». A: Robert T. Tally Jr., *The Routledge Handbook of Literature and Space*. London: Routledge, 2017, pp. 9-27.
- CACHÓN CADENAS, Manuel-Jesús**, «María de la Ascensión Chirivella Marín. Dones juristes pioneres: registre i memòria», *Universitat Autònoma de Barcelona, Departament de Dret Privat*, novembre 2022. <https://ddd.uab.cat/record/268729>
- CAÑELLAS, Cèlia i TORAN, Rosa**, «Dones del PSUC en temps de guerra (1936-1939)», *segle XX, Revista catalana d'història*, n.º 13, 2020, pp. 33-50.
- CARNÉS, Luisa**, *De Barcelona a la Bretanya francesa*. Edició d'Antonio Plaza. Barcelona: Ed. Renacimiento, 2014.
- CAROD-ROVIRA, Josep-Lluís**, «Mèxic, l'altra Catalunya», Presentació de l'exposició *Les estovalles de l'exili*, Espai Macià de les Borges Blanques, juny 2024.
- CEBALLOS, E.** *Diccionario enciclopédico básico del teatro mexicano*. México: Escelonogía, 1998.
- COMUNITINERE PRODUCCIONES I EOC PRODUCCIONES CINEMATOGRAFICAS**, *Ascension Chirivella, el documental* (d'Almudena Verdés i José María Villagrasa). La primera toga, 2021. <https://laprimeratoga.es/el-documental/>

- CORTADA ANDREU, Esther**, «Feminisme i educació als inicis del segle XX», a: MONÉS, Jordi (ed.), *Pedagogia, política i transformació social (1900-1917): l'educació en el context de la Fundació de l'Institut d'Estudis Catalans*. Barcelona: Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana, 2008.
- D.A.**, *11è Congrés F NIX (2024): La creación de un espacio propio: redes de intelectuales europeas exiliadas en am rica latina (1933-1989)*. <https://fenix.sites.uu.nl/es/2024/01/23/11o-congreso-de-fenix/> «En búsqueda de un lugar propio: Redes de intelectuales europeas exiliadas en Am rica Latina (1933-1989)». *Lectora*, vol. 31, 2025.
- D.A.**, *El exilio literario español de 1939: actas del Primer Congreso Internacional* (Bellaterra, 27 de novembre - 1 de desembre de 1995), volumen 1, edició de Manuel AZNAR SOLER. Alicante: Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, 2002.
- D.A.**, *Revista Companya*, 1937-1938. Hemeroteca digital, Arxiu Hist ric de la Ciutat de Barcelona. <https://ahcbdigital.bcn.cat/hemeroteca/titol/companya>
- D.A.**, *1939 Exilio republicano español*. Ed. Ministerio de Justicia, 2019.
- DE LA FUENTE GARCÍA, Mercedes**, *Valencianas célebres y no tanto (s. XIII-XXI)*. València, Carena Editors, S.L., 2011.
- DE MESA GALLARDO, Diego**, *Ciudades y días*. Sevilla, Editorial Renacimiento, 2018.
- DÍEZ DE VELASCO VALLEJO, Manuel / ESCOBAR HERNÁNDEZ, Concepción** (coord.), *Instituciones de derecho internacional público*, Tecnos, 2013, 18.  edició.
- DÍAZ DIOCARETZ, Myriam i ZAVALA ZAPATA, Iris M.** (coord.), *Breve historia feminista de la literatura española*. Ed. Universidad de Puerto Rico: Anthropos, 2000.
- DOM NECH, Ricardo**, «Primavera inútil y el teatro de María Luisa Algarra». *Estreno: Cuadernos del Teatro español contemporáneo*, n.  1, 2010, pp. 44-51.
- DOMÍNGUEZ PRATS, Pilar**, «Discursos sobre el cuerpo femenino y mujeres modernas. El caso de las "abogadas" pioneras en España a través de la revista "Estampa" (1928-1933)». A: Mónica Moreno Seco i M lissa Leconte (coord.), *Cuerpos, transgresiones y representaciones en la España de los siglos XIX y XX. Espacios intermedios y transnacionales*. Ed. S lex, 2024, pp. 57-82.
- DOMÍNGUEZ PRATS, Pilar**, *De ciudadanas a exiliadas. Un estudio sobre las republicanas españolas en México*. Madrid: Cinca, 2009.

- DREYFUS-ARMAND, Geneviève**, *El exilio de los republicanos españoles en Francia. De la guerra civil a la muerte de Franco*. Barcelona: Editorial Crítica, 2000.
- DURANTE, Laura Mariateresa**, «Femminismo e integrazione linguistica nel teatro dell'esilio di María Luisa Algarra». A: Daniele Crivellari, Giulia Nuzzo, Valentina Ripa (a cura di), *El trabajo me pone alas. Scritti in omaggio a Rosa Maria Grillo*. Salerno, Officine Pindariche, 2023, pp. 443-456.
- DURANTE, Laura Mariateresa**, «Le chiavi di casandra di María Luisa Algarra». A: Nuzzo, G. (ed.), *Scritture e riscritture nelle letterature ispanoamericane*, Ed. Officine Pindariche, 2023, pp. 13-26.
- EGIDO LEÓN, Ángeles** (coord.), *Cárceles de mujeres. La prisión femenina en la postguerra*. Ed. Sanz y Torres, 2017.
- ESCORTELL CRESPO, Jordi**, Tesis doctoral: *L'exili cultural republicà espanyol a Mèxic: línies interpretatives en la historiografia espanyola (1975-2010)*. Universidad de Alicante. Departamento de Humanidades Contemporáneas, 2022.
- ESPINOSA DE LOS MONTEROS, María Jesús**. «La maleta de Libertad Blasco Ibáñez», *Culturplaza*, 12 de setembre de 2018. <https://valenciaplaza.com/la-maleta-de-libertad-blasco-ibanez>
- ESPUNY TOMÁS, María Jesús**, «María Lluïsa Algarra Coma. Dones juristes pioneres: record i memòria», Universitat Autònoma de Barcelona, novembre 2022. <https://ddd.uab.cat/record/268742>
- FÈRRIZ ROURE, Teresa**, *Escriptors i revistes catalanes a l'exili*. Col·lecció SEHEN, ed. UOC, 2014.
- FLECHA GARCÍA, Consuelo**, *Las primeras universitarias en España 1872-1910*. Ed.: Narcea, 1996.
- FONT AGULLÓ, Jordi i GAITX MOLTÓ, Jordi**, «L'exili de 1939. Un estat de la qüestió entre dues commemoracions (2009-2014)». *Franquisme & Transició*, n.º 2 (2014), pp. 231-280.
- FUNDACIÓN Pablo Iglesias**, *Diccionario Biográfico del Socialismo Español*. <https://fpabloiglesias.es/archivo-y-biblioteca/diccionario-biografico/>
- GAITÁN SALINAS, Carmen**, «Las figurinistas en escena: Isabel Richart en el teatro español de México y el teatro clásico de México (1953-1973)», *Anales de la literatura española contemporánea*, Vol. 43, n.º 2 (2018), pp. 343-364.
- GALÍ FLORES, María de Núria**, «Viajes y retornos en "Revista dels Catalans d'Amèrica, Full Català, Quaderns de l'Exili i Lletres"». A: *El exilio republicano de 1939: viajes y retornos*. Coord.: Manuel AZNAR SOLER, José

- Ramón López García, Francisca Montiel Rayo y Juan Rodríguez Rodríguez. Edit. Renacimiento, 2014, pp. 559-568.
- GALÍ HERRERA, Raimon**, *Signe de contradicció: (7) L'Ebre i la caiguda de Catalunya*. Barcelona: Barcelonesa d'edicions, 1996.
- GARCÍA MORALES, María Jesús** (dir.), *Dones juristes pioneres: record i memòria* [Recurs electrònic], Universitat Autònoma de Barcelona, novembre 2022. <https://ddd.uab.cat/record/268649>
- GARCÍA MORALES, María Jesús**, *web Dones juristes pioneres: record i memòria*, novembre 2022, projecte de la UAB 2021 (GI515402) <https://mirades.uab.cat/exposicions/biblioteques/donesjuristespioneres/mariaascensionchirivella> <https://mirades.uab.cat/exposicions/biblioteques/donesjuristespioneres/mariasoteras> <https://mirades.uab.cat/exposicions/biblioteques/donesjuristespioneres/marialluisaalgarra>
- GINARD FERÓN, David**, «Entre el castigo y la redención. Las mujeres encarceladas en las Islas Baleares (1936-1943)». *Studia historica. Historia contemporánea*, n.º 29, 2011, pp. 237-266.
- GINARD FERON, David**, «Margarita Leclerc, la revista Concepción Arenal y el feminismo en España (1927-1931)». *Mujeres y poder: conflictos, testimonios y representaciones (siglos XVII-XIX)*, *Arenal*, vol. 28, núm. 1, 2021, pp. 231-258.
- GINARD FERÓN, David**, *Les Illes Balears i l'exili republicà*. Ed. Consell Insular de Mallorca, 2010.
- GINER DE LOS RÍOS, Francisco**, «Algunos recuerdos personales», a: D.A., *El exilio español en México*. Alicante: Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, 2002. Edición digital basada en la de Madrid, Ministerio de Cultura, D. L., 1983.
- GLICK-SCHILLER, N., BASCH, L. I BLANC-SZANTON, C.** (editors), *Towards a Transnational Perspective in Migration: Race, Class, Ethnicity, and Nationalism Reconsidered*. *Annals of New York Academy of Science*, vol. 645 (1), 1992.
- GODÀS BASTIDA, F.**, *Del Liceu Escolar a l'exili. Els Godàs i Vila, una família lleidatana*. Lleida, Pagès editors, 2019.
- GONZÁLEZ NARANJO, Rocío**, «La mort de l'Europe ou l'amour fou Primavera inútil de Maria Luisa Algarra», *Hispanismes. Revue de la Société des Hispanistes Français*, n.º 15, 2020, pp. 266-280.
- GONZÁLEZ NARANJO, Rocío**, «Los espacios del exilio: entre libertad y confinamiento. Estudio geocrítico y de género de *Primavera inútil* de María Luisa Algarra, *Los que no pudieron huir* de Carlota O'Neill y *La tumba de Antígona* de María Zambrano», *Hispanisms*, n.º 10. A: Erich Fisbach

- i Philippe Rabaté (ed.), *Freedom(s) in the Iberian and Latin American world* Selected proceedings of the 38th Congress (Tours, June 2017), pp. 160-174.
- GONZÁLEZ NARANJO, Rocío**, «María Luisa Algarra: Cuando la primavera no da esperanzas», *Revista Cultural Los ojos de Hipatia* (València), 28 de gener de 2017.
- GONZÁLEZ NARANJO, Rocío**, «María Luisa Algarra: exilio y mito» (11/09/2019) <https://lapajareramagazine.com/maria-luisa-algarra-exilio-y-mito>
- GONZÁLEZ NARANJO, Rocío**, «Primavera inútil de María Luisa Algarra: realidad y simbología del exilio francés». A: Lilia Granillo Vázquez i Milagro Martín, *Letras Hispánicas: Identidad y género*. Ed. Dykinson, 2019, pp. 223-237.
- GRANELL ROSICH, Alba**, *La dona als contes de guerra de Companya*. Treball de Fi de Grau. Grau en Filologia catalana, Curs 2019-2020, Universitat de Barcelona.
- HERAS GONZÁLEZ, Juan Pablo**, «María Luisa Algarra, una autora del exilio: trayectoria dramática». *Signa: Revista de la Asociación Española de Semiótica*, n.º 15, 2006, pp. 325-339.
- HERRERO, Alejandra i VALERO BORRÀS, Vida**, «El fenómeno teatral y María Luisa Algarra. Análisis de «Sombra de alas»», *Tema y Variaciones de Literatura*, n.º 23, 2005, pp. 239-262.
- HORMIGÓN, Juan Antonio** (dir.). *Autoras en la historia del teatro español*, Vol. II. Siglo XX (1900-1975), 1997, Madrid, Publicaciones ADE.
- HOUVENAGHEL, Eugenia i PLAZA-AGUDO, Inmaculada**, *Coloquio Internacional: «Género e identidad femenina en el exilio republicano: Las escritoras españolas en México»*. Universitat de Gante, 23-24 gener 2014. <http://ahbx.eu/ahbx/?p=7828>
- HOYOS PUENTE de, Jorge**, «Las mujeres exiliadas con la configuración de la identidad cultural y política de los refugiados españoles en México». *Ubi Sunt?: Revista de historia*, n.º 27, 2012, pp. 28-40.
- IBARZ, Mercè**, «Dur desig de durar». A: *Pioneres modernes. Dotze autors de l'escena catalana 1876-1938*. Tarragona: Arola Editors, 2020, p. XI-XXVII.
- JUÁREZ, Tonatiu**, «Recordando a María Lluïsa Algarra», *Assaig de teatre: revista de l'Associació d'Investigació i Experimentació Teatral*, 2001, núm. 26, pp. 73-76. <https://raco.cat/index.php/AssaigTeatre/article/view/145636>.
- LEMUS, Encarnación i CORDERO, Inmaculada**, ««Hacer de mujer» en el exilio», a: D.A., *1939 Exilio republicano español*. Ed. Ministerio de Justicia, 2019, pp. 586-592.

- LEÓN, María Teresa; ALBERTÍ, Rafael; AUB, Max**, *La amistad, patria de los sin patria. Epistolario inédito (1953-1972)*. Edició: Barbara Greco, Sevilla, Ed. Renacimiento, 2023.
- LINELL, Per**, «Discourse across boundaries: On recontextualizations and the blending of voices in professional discourse». *Text & Talk*, 1998, vol. 18 (2), pp. 143-158.
- LLOMBART HUESCA, María**, «Política, cultura e identidad: propuestas desde la dirección catalana en Francia (1939-1948)». A: LLOMBART HUESCA, María (ed.), *Identidades de España en Francia. Un siglo de exilios y migraciones (1880-2000)*. Granada: Comares, 2012, pp. 113-131.
- LLOPIS LAMELA, J. F.**, *Contribución del exilio español en los albores de la Universidad de Panamá*. Panamá, Fundación para el Desarrollo de la Libertad Ciudadana, 2010.
- LLUCH-PRATS, Javier**, «El legado de una editorial emblemática: Prometeo (Valencia, 1914)». A: *Pensar con la historia desde el siglo XXI: actas del XII Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea*. Madrid: Universidad Autónoma de Madrid, 2015, pp. 1621-1635.
- MARÍA Y CAMPOS, Armando de**. *Veintiún años de crónica teatral en México (1944-1964)*. Compilación Beatriz San Martín. Edición, introducción, notas e índice onomástico por Martha Julia Toriz Proenza. Ed.: Instituto Nacional de Bellas Artes/ Instituto Politécnico Nacional/ Consejo Nacional para la Cultura y las Artes/ Centro Nacional de Investigación, Documentación e Información Teatral «Rodolfo Usigli»/, (4 toms), México, 1999.
- MARTÍNEZ CHÁVEZ, Eva Elizabeth**, «Movimiento de juristas, circulación del derecho: Republicanos españoles en América». *Revue électronique d'histoire du droit, Clío@Themis*, 22, 2022. <https://doi.org/10.4000/cliiothemis.2227>
- MARTÍNEZ CHÁVEZ, Eva Elizabeth**, *España en el recuerdo, México en la esperanza. Juristas republicanos del exilio*. Historia del Derecho 84, Universidad Carlos III de Madrid, 2020.
- MARTÍNEZ CHÁVEZ, Eva Elizabeth**, «Los juristas del exilio español en el Instituto de Derecho Comparado de México», *Universidades libres, universidades silenciadas, Autonomía y exilio, dos aspectos en la historia de las universidades*, coord., BLASCO GIL, Y., València, Tirant lo Blanch, 2020, pp. 245-267.
- MARTÍNEZ CHÁVEZ, Eva Elizabeth**, «Rutas científicas y académicas. Juristas republicanos españoles exiliados en México durante el régimen de Franco», *Derecho en movimiento: personas, derechos y derecha en la dinámica global*, eds. M. Meccarelli i P. Palchetti, Madrid, Dykinson, 2015, pp. 231-349.

- MARTÍNEZ MARTÍNEZ, Alba**, «El otro exilio: memorias y vida cotidiana de las mujeres en el destierro republicano en Francia», *Kamchatka. Revista de análisis cultural*, núm. 8, 2016, pp. 61-91.
- MASSEY, Doreen**, *For Space*. London: Sage, 2005.
- MONLEÓN, José**, «Teatro español de México», *Primer acto: Cuadernos de investigación teatral*, n.º 1983, 1983, pp. 36-39.
- MONTERO ROSA, José** (coord.), *El exilio español en América*. Fundación Pablo Iglesias, 2004.
- MORENO AMOR, Maravillas**, «Discursos y recursos de la memoria en la narrativa breve de Maruxa Vilalta», *Revista Letral*, n.º 34, 2024, pp. 325-351.
- NAHARRO-CALDERÓN, José María**, «Los universos concentracionarios franceses (1938-1945)», a: D.A., *1939 Exilio republicano español*. Ed. Ministerio de Justicia, 2019, pp. 401-410.
- NIEVA DE LA PAZ, P.**, «Mito e historia: tres dramas de escritoras españolas en el exilio», *Hispanística XX*, n.º 15, 1997, pp. 123-132.
- NIEVA DE LA PAZ, P.**, «“Mujer moderna”, compromiso político y cambio social en primavera inútil (1944), de M.ª Luisa Algarra». A: María Francisca VILCHES DE FRUTOS, Pilar NIEVA DE LA PAZ, José Ramón LÓPEZ GARCÍA, Manuel AZNAR SOLER (coord.), *Género y exilio teatral republicano entre la tradición y la vanguardia*. Ed. Brill, *Foro Hispánico*, 48, 2014, pp. 45-58.
- NIEVA DE LA PAZ, P.**, *Autoras dramáticas españolas entre 1918 y 1936: Texto y representación*. Madrid, CSIC, 1993.
- PARES**, archivo del gobierno español. *Portal de Movimientos Migratorios Iberoamericanos*. <https://pares.cultura.gob.es/inicio.html>
- PAZ TORRES, Olga**, «Isabel Oyárzabal Smith». *Dones juristes pioneres: record i memòria*, Universitat Autònoma de Barcelona, novembre 2022. <https://ddd.uab.cat/record/268723>
- PITOL, Sergio**, *El desfile del amor*. Ed. Anagrama, 1985.
- PIULACHS, Maite**, «Les primeres juristes, oblidades», *El Punt Avui* (Barcelona), 16 de gener de 2011.
- PLAZA PLAZA, Antonio**. *Intelectuales hacia México: el viaje del Veendam, un episodio simbólico en la historia del exilio republicano de 1939*. A: Antonio PLAZA PLAZA. Grupo de Estudios del Exilio Literario de la Universidad Autònoma de Barcelona, Sevilla, pp. 830-844.
- RAMOS GARCÍA, J.A.**, *Los juristas del exilio español en México*. Morelia, Universidad Michoacana de San Nicolás de Hidalgo, Instituto de Investigaciones Históricas, Fundación Pablo Iglesias, 2012.

- REDDY, William M.**, *The Navigation of Feeling: A Framework for the History of Emotions*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- REIMANN, Aribert**, «Espacios del Exilio – la experiencia transnacional en la Ciudad de México 1934-60», a: RINKE, Stefan (coord.), *Entre Espacios. La historia latino-americana en el contexto global, Actas del XVII Congreso Internacional de AHILA*, Berlin 9-13 de setembre de 2014, pp. 2950-2970. <http://edocs.fuberlin.de/docs/receive/FUDOCSDocument000000024129?lang=en>
- RODRÍGUEZ, J.**, «Maria Luisa Algarra en el cine mexicano». A: E. H. HOUVENAGHEL i Florian SERLET (coord.), *Escritoras españolas en el exilio mexicano. Estrategias para la construcción de una identidad femenina*. México: M. A. Porrúa, 2016, p. 139-156.
- ROJAS, Xavier**, *Medio siglo en escena*. México: Instituto Nacional de Bellas Artes, 1995.
- RÖWEKAMP, Marion**, «Myth of Equality? Professional Life of Spanish Republican Women in Exile in Mexico», *iMex. México Interdisciplinario. Interdisciplinary Mexico*, año 3, n.º 5, hivern 2013/14. <http://www.imex-revista.com/imex-revista-ediciones/quinta/roewekamp.html>
- RUBÍ COROMINA, Jordi**, *L'èxode català de 1936 a través dels Pirineus*. Maçanet de la Selva: ed. Gregal, 2015.
- RUBIO, Javier**, *La emigración de la guerra civil de 1936-1939. Historia del éxodo que se produce con el fin de la II República Española*. Madrid: San Martín, 1977.
- SALES, Jordi**, «En què confiem. Reflexions sobre les Memòries de Raimon Galí», *Missa de Nadal del Grup d'Estudis Nacionalistes, Revista Relleu*, juliol-desembre 2005, pp. 85-86. <http://www.relleu.cat/revista/85-86-juliol-desembre-2005/en-que-confiem-reflexions-sobre-les-memories-de-raimon-gali>
- SANTOS, Belén; ORDÓNEZ, Magdalena; TUÑÓN, Enriqueta**, «Tres fuentes para el estudio del exilio español en México». *Migraciones y Exilios*, n.º 8, 2007, pp. 95-104.
- SEGURA SORIANO, Isabel**, *La lluita per l'oportunitat. Les dones durant la segona república, la guerra, el franquisme i la construcció de la democràcia*. Editor: Direcció General de la Memòria Democràtica. Generalitat de Catalunya. Institut Català de les Dones. Col·lecció Eines de Memòria, núm. 4, 2010.
- SEPÚLVEDA, César**, «México ante el asilo. Utopía y realidad», *Jurídica*, núm. 11, Mèxic, juliol de 1979, pp. 9-27.

- SILVA ROJAS, Matías**, «La "Carta sobre el exilio". Método, exilio y memoria en María Zambrano». *Las Torres de Lucca*, vol. 7, n.º 12, gener-juny 2018, pp.125-155.
- SOLANES, J.**, *En tierra ajena. Exilio y literatura desde la «Odisea» hasta «Molloy»*. Barcelona: El Acantilado, 2016.
- SOLER PENYA, Patricia**, TFG: *Les primeres dones juristes de Catalunya. Evolució del nombre de dones estudiants de dret i col·legiades a Catalunya (1910 a 1968)*. Curs acadèmic 2018-19, Història del Dret, Universitat de Barcelona.
- TAVIRA de, Luís**, «Maria Luisa Algarra, entre la guerra y el teatro». A: ALGARRA, Maria Luisa, *Primavera Inútil; Casandra o la llave sin puerta; Los años de Prueba*. Publicaciones de la Asociación de directores de Escena de España. Serie: Literatura Dramática Iberoamericana, n.º 40, 2003, pp. 7-32.
- TAVIRA de, Luís**, «Paradoja del exiliado», *Primer Acto: Cuadernos de investigación teatral*, núm. 253, 1994, p. 28-34.
- TOVAR PULIDO, Raquel**, «La evolución de la legislación española para el acceso de las mujeres a la administración de justicia y al ejercicio de profesiones jurídicas», *Revista Crítica de Historia de las Relaciones Laborales y de la Política Social*, n.º 16, 2024, pp. 67-81.
- TURULL RUBINAT, Max**, «Recerques recents sobre les primeres dones juristes a Catalunya: resultats provisionals de la línia de treballs de final de grau de la Universitat de Barcelona sobre el tema (2018-2024)». A: *Els drets de les dones en el Dret*, edició: Josep Serrano Daura. Barcelona, 2024: Societat Catalana d'Estudis Jurídics filial de l'Institut d'Estudis Catalans, pp. 7-25.
- VALLÈS MUÑO, Daniel**, «María Soteras Mauri. Dones juristes pioneres: record i memòria» [Recurs electrònic], Universitat Autònoma de Barcelona, novembre 2022. <https://ddd.uab.cat/record/268733>
- VALLÈS MUÑO, Daniel**, «María Soteras: un ejemplo de la represión sexuada en aplicación de la Ley de Responsabilidades Políticas franquista». En: María Jesús ESPUNY TOMÁS; Daniel VALLÈS MUÑO; Elisabet VELO i FABREGAT (coords.). *La investigación en Derecho con perspectiva de género*, 2020, Madrid: Dykinson, pp. 417-442.
- VÁZQUEZ OSUNA, F.**, *La rebel·lió del tribunals. L'Administració de justícia a Catalunya (1931-1953). La judicatura i el ministeri fiscal*. Barcelona: Afers, 2005.
- VÁZQUEZ OSUNA, Federico**, «Las primeras mujeres juezas y fiscales españolas (1931-1939) Las juristas pioneras». *Arenal: Revista de historia de las mujeres*, vol. 16, núm. 1, 2019, pp. 133-150. <https://doi.org/10.30827/arenal.v16i1.1491>

- VELÁZQUEZ HERNÁNDEZ, Aurelio**, *La otra cara del exilio: Los organismos de ayuda a los republicanos españoles en México (1939-1949)*. Tesis doctoral, Salamanca: Universidad de Salamanca, 2012.
- VOTV, Vallès** Oriental Televisió - *Joan Garriga estudia la vida de la jutgessa Maria Lluïsa Algarra* (06.03.2019) <https://www.youtube.com/watch?v=H9QVcemosFE>
- WESTPHAL, Bertrand**, *Geocriticism: Real and Fictional Spaces*. Traducció de: Robert Tally. Ed. Palgrave Macmillan, 2015.
- WESTPHAL, Bertrand**, *The Plausible World: A Geocritical Approach to Space, Place, and Maps*. Palgrave Macmillan, 2013.
- WOOLF, Virginia**, *Un cuarto propio*. Traducció de: María Milagros Rivera Garretas, Sabina Editorial S.L., 2018.
- WOOLF, Virginia**, *Una cambra pròpia*. La Temerària. Traducció de: Helena Valentí, 2014.
- YANES PÉREZ, José Santiago**, «Mujer y dictadura: el excepcional caso de Luisa Algarra Coma (1936-1937)». *Àpoca: butlletí català d'informació notarial*, n.º 22, 2002, pp. 42-65.
- YANES PÉREZ, José Santiago**, *Mujer y abogacía: biografía de María Ascensión Chirivella Marín, primera mujer abogado de España*. Valencia: Ilustre Colegio de Abogados de Valencia, 1998.
- YANES PÉREZ, José Santiago**, *Superando la prohibición. Mujer, abogacía y otras carreras jurídicas en España*. Santa Cruz de Tenerife: Oristán ediciones, 2020.
- YANES PÉREZ, José Santiago**, Tesis doctoral: *Estudio histórico-jurídico del acceso de la mujer a la abogacía en España*. Departamento de Ciencias Jurídicas Básicas, Facultad de Derecho, Universidad de Las Palmas de Gran Canaria, 2015.
- YOUSFI LÓPEZ, Yasmina**, «L'exili republicà, política y cultura», *Laberintos. Revista de estudios sobre los exilios culturales*, n.º 14, 2012, pp. 412-414.
- YOUSFI LÓPEZ, Yasmina**, «María Luisa Algarra, una autora singular», a: Juan Pablo Heras i José Paulino Ayuso (eds.), *El exilio teatral republicano de 1939 en México*, Sevilla, Renacimiento, 2015.
- YOUSFI LÓPEZ, Yasmina**, «De Judith a Casandra, de Barcelona (1935) a México D.F. (1953). Algunas claves del teatro de María Luisa Algarra», a: I Jornada FEMMEM, *Mujer, Segunda República y exilio*, 2 de maig de 2025, Facultat de Filosofia i Lletres, Universitat Autònoma de Barcelona. <https://crae.uab.cat/i-jornada-femmem-mujer-segunda-republica-y-exilio/>

YUSTA RODRIGO, Mercedes. «Identidades múltiples del exilio femenino: la unión de mujeres españolas en Francia». A: LLOMBART HUESCA, María (ed.), *Identidades de España en Francia. Un siglo de exilios y migraciones (1880-2000)*. Granada: Comares, 2012, pp. 91-113.

ZAMBRANO, María, «Carta sobre el exilio». *Cuadernos del Congreso por la Libertad de la Cultura*. París, juny 1961, núm. 49, pp. 65-70.

ZAYAS, Concepción, «Montserrat Galí Boadella (México, 1947 - Puebla, 2023)», *Nuevas de Indias. Anuario del CEAC*, IX (2024), pp. 182-188. <https://doi.org/10.5565/rev/nueind.116>

LA EDITORIAL JURÍDICA DE REFERENCIA PARA
LOS PROFESIONALES DEL DERECHO DESDE 1981

Paso a paso

Códigos
comentados

Vademecum

Formularios

Flashes
formativos

Colecciones
científicas

DESCUBRA NUESTRAS OBRAS EN:

www.colex.es

Editorial Colex SL Tel.: 910 600 164 info@colex.es

EXILI I DONES JURISTES –CIVILISTES– DELS PAÏSOS CATALANS

Xarxes relacionals i connexions simbòliques a la recerca
d'una genealogia femenina

Aquesta publicació s'inscriu en l'anàlisi de l'exili derivat de la Guerra Civil espanyola (1936-1939), amb especial atenció a les dones juristes civilistes originàries dels Països Catalans. Més enllà de la pèrdua de drets derivada de la derrota de la democràcia, l'exili comportà la interrupció d'un procés d'emancipació femenina que, des de 1910, havia permès a aquestes dones accedir a la universitat i a l'Administració Pública. Tot i les dificultats, aquestes professionals desenvoluparen trajectòries rellevants i contribuïren a la modernització jurídica i social fins que la guerra les obligà a abandonar el país.

L'exili significà una doble pèrdua: la projecció professional i la visibilitat històrica. Moltes d'aquestes dones quedaren invisibilitzades en els relats historiogràfics, sovint només rastrejables a través de figures masculines del seu entorn.

Aquest estudi proposa recuperar aquestes trajectòries mitjançant una lectura basada en fonts indirectes i en la reconstrucció de xarxes relacionals. L'objectiu és restituir la seva presència, posar en valor la seva aportació al dret privat i reconèixer la seva continuïtat vital als països d'acollida, especialment a Mèxic. Així, es planteja una relectura de l'exili des d'una perspectiva "ectòpica", és a dir, desplaçada respecte del centre historiogràfic dominant, que situa les dones com a protagonistes d'un relat alternatiu i recupera la seva veu i el seu llegat dins la genealogia femenina.

FRANCESCA LLODRÀ GRIMALT

Francesca Llodrà Grimalt va néixer a Mallorca (1973). Es llicencià (1996) i es doctorà (2000) en Dret a la Universitat de les Illes Balears, on és professora titular de dret civil des de 2004.

La seva trajectòria s'inscriu en la recerca jurídica de caràcter històric i comparat, amb especial atenció a la pervivència i adaptació de les institucions tradicionals als ordenaments contemporanis.

És autora de diverses monografies, capítols de llibres, manuals i articles doctrinals sobre dret civil i, especialment, dret civil balear.

El seu historial de publicacions es pot consultar a Academia.edu i al repositori institucional de la Universitat de les Illes Balears.

ISBN: 979-13-7011-711-5

Universitat
de les Illes Balears

Facultat
de Dret

Universitat
de les Illes Balears

Departament
de Dret Privat

